

**RARITĂȚI LEXICALE ÎN *HRONOGRAF DEN ÎNCEPUTUL LUMII*
(MS. 3517, CCA 1658–1661) – ANALIZĂ ÎN VEDEREA LUCRULUI
LA *DICȚIONARUL LIMBII ROMÂNE ȘI LA DICȚIONARUL
ETIMOLOGIC AL LIMBII ROMÂNE*
REDACTATE SUB EGIDA ACADEMIEI ROMÂNE
(LITERA C, *capăt – chizășie*)**

MIOARA DRAGOMIR*

Lexemele cu litera C pe care le-am extras din *Hronograf den începutul lumii*, ms. 3517 pentru analiză, sunt în număr de aproximativ 300, astfel că lista este mai lungă decât a lexemelor analizate la literele A¹ (130 de lexeme) și B² (108 de lexeme), luate în ansamblu. Datorită faptului că materialul se întinde pe multe pagini, pentru publicare, am împărțit lista în mai multe părți. Astfel, în lucrarea de față prezentăm 103 lexeme³: *capăt*, *capigiu*, *capişte*, *carătă*, *gardinal* (variantă de la *cardinal*), *care*, *careleşi*, *carne*, *carte*, *casă*, *catadisă*, *catapetasmă* (variantă de la *catapeteasmă*), *cataroi*, *catargă*, *catastiv* (variantă pentru *catastif*), *catavasie*, *catâr*, *catran*, *cazanie*, *cădea*, *cădelniță*, *căftan*, *căi*, *căitură*, *călare*, *călămară*, *călăreaște*, *călăreț*, *călărie*, *călărime*, *călător*, *călători*, *călătorie*, *călca*, *călcător*, *căldare*, *căldărar(iu)*, *căldărărie*, *călugăraș*, *călugări*, *călugăriță*, *cămară*, *cămăraș*, *cămilă*, *cănaș*, *căpătâi*, *căpetenie*, *căpitan*, *căptușit*, *cărăiman*, *cărămidă*, *cărtular* (variantă de la *cărturar*), *căsaș*, *căsca*, *cășcioară*, *cătinel*, *cătră*, *căuta*, *căzâlbaș*, *căzni*, *căznitor*, *ceaea*, *ceas*, *ceasornic*, *ceată*, *ceață*, *ceauș*, *cenușă*, *cerb*, *cerca*, *cercare*, *cercăta*, *cerceta*, *cerchez*, *cerere*, *țărămonie/țarimonie/țirimonie* (variante de la *ceremonie*), *ceresc*, *cetaș*, *cetățean*, *cetenie*, *chentină*, *chervăsărie*, *chesar(i)* (variantă de la *cezăr*), *chică*, *chiclop* (variantă de la *ciclop*), *chil*, *chilie*, *chin*, *chinui*,

* Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippipe” al Academiei Române – Filiala Iași, Iași, România (mioaradragomir_2006@yahoo.com).

¹ Prima parte a lucrării de față, vezi Dragomir 2020.

² Partea referitoare la litera B, vezi Dragomir 2022a.

³ Termenii sunt ordonați alfabetic, dar cuvintele din aceeași familie lexicală au fost analizate după termenul din care sunt derivate (ex.: *căldare*, *căldărar(iu)*, *căldărărie*) și urmează ordinea alfabetică în interiorul aceleiași familii lexicale (ex. *călugăraș*, *călugări*, *călugăriță*; *cămară*, *cămăraș*). De asemenea, acolo unde varianta lexicală a unui cuvânt începe cu altă literă, ea urmează în șirul unde ar fi fost cuvântul-titlu, iar acesta este precizat (ex. *gardinal*, variantă de la *cardinal*; *țarimonie*, *țirimonie*, variante de la *ceremonie*).

chinson, chion, chiot, chip, chiparis (variantă de la *chiparos*), *chirie, chișită, chit, chiti, chitit, chiuhăilan, chiui, chivot, chizășie*.

O parte dintre acestea au fost descrise în cartea noastră despre lexicul *Hronografului* (Dragomir 2017), în capitolele despre cuvintele de diferite origini, despre derivare sau în legătură cu alte chestiuni privitoare la lexic, dar fără o raportare la situația lexicografică din DA și DELR⁴ pe care o realizăm aici, reluând și informațiile precizate în carte și, uneori, lărgindu-le. Pentru o seamă de cuvinte am prezentat și alte atestări din epocă, din fișierul propriu, realizat de-a lungul timpului, pentru diverse studii.

Aceste lexeme au fost selectate din textul *Hronografului* pe aceleași considerente precizate la analiza cuvintelor care încep cu literele *A* și *B* și la prima parte din litera *C*⁵ și vor putea fi utilizate în redactarea la cele două dicționare academice, mai cu seamă că *Dicționarul limbii române* este în lucru, la ediția a doua: actualmente literele *A* și *B* se lucrează la Departamentul de lexicografie și etimologie de la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” din București, iar litera *C* se redactează la Departamentul de lexicologie și lexicografie de la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” din Iași.

căpăt s.n. – „singular nou, refăcut din *capete*, plur. lui *cap*”, cf. DA (s.v.). În *Hronograf* apare o utilizare pentru care nu este clar sensul. În K (p. 319), nu se află un cuvânt echivalent, iar sensul este cu atât mai greu de înțeles cu cât cuvântul face parte dintr-o glosă. Probabil că, având o documentare mai bogată, redactorul acestui cuvânt va putea defini sensul și va găsi citatului din *Hronograf* locul potrivit în schema lexicografică: *Ț-am trimis datoriia mea, cu ce îți sântu, toată, adecă capeteli, și iată că Ț-am trimis și dobânda și priimește și foarte-ț mulțămăscu de bini* f. 336^v.

capigiu s.m. < tc. *kapuğy*, cf. DA (s.v.); tc. *kapuci, kapıcı*, cf. DELR (s.v. *capugiu*); tc. *kapıcı*, (înv.) *kapuğu, kapuği, kapuçi*, cf. SUCIU, D. Cu sensul „portar al seraiului; căpitanul lor (însoțit de capigii) era trimis în Țările Române în caz de mazilire a domnului sau la inaugurarea unei domnii noi”, cuvântul este atestat în LET. I (M. COSTIN⁶) (DA s.v.). Cuvântul se întâlnește și la URECHE, L. 165⁷, iar în sintagma *capigi-bașa*, este folost în R. GR. 12, 61⁸ și în CR. ANON. 277, 298⁹. În DELR (s.v. *capugiu*), prima atestare este din anul 1640. *Hronograful* prezintă o atestare anterioară celei din DA: *Acel om s-au fost turcit și l-au fost pus capigiu* f. 520^f.

⁴ Siglele menționate din DA și DLR pot fi consultate în *Bibliografia* dicționarului.

⁵ Pentru prima parte a lucrării care se referă la cuvintele cu litera *C* vezi Dragomir 2022b.

⁶ Pentru siglele din *Dicționarul limbii române* (seria veche), vezi *Bibliografia* din DA.

⁷ La URECHE, L. 165, cuvântul se află în contextul: „L-au tâmpinat *capigii* împărătești, viind ca să-l ia din scaun și să-l ducă la împărăție”.

⁸ În R. GR. 12, cuvântul se află în pasajul: „Era un *capigi-bașa* împărătesc anume Ahmet-aga, care mai nainte venise cu trebi la domnul”.

⁹ În CR. ANON. 277, cuvântul apare în pasajul: „Să ia un *capigi-bașa* al împăratului și un balgi-baș al hanului și pă alți turci”.

căpiște s.f. < paleosl. *kapište*, cf. DA. Cu sensul „templu (sau altar) păgânesc”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., VARLAAM, C., BIBLIA (1688), LET. I, CANTEMIR, IST., MINEIUL (1776). În DELR prima atestare este din anul 1620. În *Hronograf* se află mai multe atestări înainte de BIBLIA (1688): *În cetatea Troadei era o căpiște ce să chema a lui Apolon dumnădzău* f. 142^v; *Sveata besearecă aceasta și lăcașul lui Dumnădzău să feace căpiște și mecit ismailteanilor* f. 478^v, cf. f. 303^r, f. 574^r, f. 576^r, f. 580^v.

carătă s.f. < rus. *капера* (< it. *caretta*), cf. DA. Cu sensul „trăsură elegantă cu patru roți, închisă (cu coș, cu uși și cu geamuri)”, *carătă* este atestat în NEAGOE, ÎNV., DOSOFTEI, V.S.¹⁰, LET. I, LET. II (DA s.v.). În DELR, prima atestare este din anul 1634. Termenul se află și în cronograful tradus de Dosoftei, *Novă adunare de istorii...*¹¹, în BIBLIA 1688 și în NECULCE, L.² 16¹². Referitor la acest cuvânt, V. Arvinte precizează: „Prezența cuvântului *carătă* în HERODOT, I. (p. 349, 359, 460)¹³ constituie un indiciu că termenul îi era cunoscut lui Nicolae Milescu, care l-a folosit și în traducerea *Bibliei*, păstrată în ms. 45 și tipărită în BB¹⁴. Acest cuvânt apare și în R. GR. 102, 131, 132, 139, 193¹⁵. În *Hronograf* se întâlnesc atestări dintre cele mai timpurii: *Avea Solomon 700 de carâte, tot ferecate cu aur și cu argint și împlute cu pietri scumpe și avea 2 mii de cai învățaț de treaba carătelor* f. 76^r; *Făcusă acestu împărat o carătă scumpă, tot cu aur, și ședea într-însă el și cu boiërii lui* f. 120^v; *Ș-au fostu avându împăratul făcute carâte cu cafasuri mari și largi, de-au fostu făcute ca o cușcă ș-au fostu ședzându împărăteasa și cu featele când au fostu ieșind la primblare* f. 226^v; cf. f. 121^r, f. 235^v, f. 293^v, f. 380^v, f. 454^r ș.a.

gardinál, variantă de la *cardinál*, s.m. < ngr. *καρδινάλεος* K (417), în *Hronograf* este un împrumut contextual; DA indică etimologia lat. *cardinális*, -e. Acesta este unul dintre cuvintele cu etimologie latino-romană intrat în limba română prin intermediul traducerilor grecești. Cu sensul „fiecare din cei 70 de prelați catolici (episcopi, preoți, diaconi) care alcătuiesc «sacru colegiu» care alege pe papa și dintre care se alege papa și care sunt miniștri și consilieri ai săi”, cuvântul este atestat în LET. I (URECHE) (DA s.v. *cardinal*). În epocă, am întâlnit termenul și în N. COSTIN, L.¹⁶, cu forma *cardinal*, dar și *gardinal*. În *Hronograf* cuvântul are numai forma *gardinal*, care se poate datora pronunției din grecește a ocluzivei *c* după nazala *n*: *των (των) καρδινάλεων*. *Hronograful* oferă câteva dintre primele atestări, de la jumătatea secolului al XVII-lea: *Scrisă papa carte*

¹⁰ Vezi și Manea 2006: 69, 301.

¹¹ În *Novă adunare de istorii...*, cuvântul se întâlnește în pasajul: „Iară împărăteasa, primblându-să cu *carăta*, zări vie săracii rodită” f. 156^r.

¹² În NECULCE, L.² 16, cuvântul se află în pasajul: „Au triimis boierii și mitropolitul haine scumpe domnești și *carătă* domnească cu slujitori”.

¹³ Autorul face referire la ediția realizată de L. Onu (HERODOT, I.).

¹⁴ Vezi V. Arvinte, *Studiu lingvistic*, în MLD IV Num.: 21.

¹⁵ În R. GR. 102, cuvântul apare în pasajul: „Pogorându-să din *carătă*, l-au suit coconii până sus în case”.

¹⁶ În N. COSTIN, L. se întâlnește în pasajele: „Zbigneve Osleninschii, moșul lui Zbigneve, ci-au fostu pe urmă și episcop Crăcăului și *cardinal*” (p. 76); „Fost-au la acel săbor Hristofor papa cu *gardinalii* săi” (p. 85).

cătră împăratul, can de la toț **gardinalii** și sănatorii și împomcișară pre împăratul cu cuvântul f. 344^f; Nu numai papa au dat vasă pre mare și cheltuială pentru venirea aceasta a împăratului, ce încă și **gardinalii** au dat f. 467^v; Au rămas la papa la Râm și-i feace papa **gardinali** f. 468^v, cf. f. 344^v, f. 457^v.

căre pron. – lat. *qualis*, -em, cf. DA. Cu valoare de pronume nehotărât și sensul „fiecare”, este atestat în VARLAAM, C. În textul nostru sunt prezente o seamă de atestări ale pronumelui cu această valoare, atât la singular, cu sau fără articol, cât și la plural: *I-au spus și de oamenii cei vechi dentâiu, carele cum au fostu* f. 31^f; *Vădzu pre împăratul Ioas ședzându în scaun și pre toț boiërii, carele unde-i era locul* f. 90^v; *Le deade învățatură să să ducă care pre la locurile loru* f. 439^v; *Cându va fi în dzeace dzâle a lunii, să iei oi, carii după casă-și părințască, adecă după gloată ce avea* f. 538^v ș.a.

căreleși, variantă de la *căreși*, pron. < *care* + -și, cf. DA. Cu valoare de pronume nehotărât și sensul „fiecare”, termenul este înregistrat la MOXA, C., VARLAAM, C., DOSOFTEI, PS. și V.S., PSALTIRE (1680), BIBLIA (1688), LET. I. *Hronograful* oferă o atestare înainte de Dosoftei: *Pre după ce să va înnoi lumea și vor învia morțâi, să vor giudeca la giudețul cel fără fățarie și fără mită și careleș după deala sa sau după bune fapte ș-or lua [...] răspunsul și vor merge carele unde-ș va fi gătit* f. 595^f.

cărne s.f. – lat. *caro*, *carnem*, cf. DA. **1.** Cu sensul „mușchii corpului omului sau al animalelor vii sau moarte [...] spre deosebire de oase, zgârciuri, vine, piele, păr”, cuvântul este atestat într-o traducere a lui Coresi, ap. GCR I. În DELR prima atestare este din jurul anului 1500. *Hronograful* oferă noi atestări: *Au învisat îmmă-sa cum s-au pogorât de sus un hultur ș-au apucat o bucată de carne den plământele mâne-sa ș-au zburat cu dânsa* f. 149^f; *Și cum o au dezvălitu, minunea mare, au aflatu cum are hi fostu carne den trup de om* f. 235^f; **2.** Cu sensul specializat „carne (1) (de mamifere și păsări), întrebuințată ca aliment (crudă, gătită, friptă, fiartă, tocată, afumată, sărată etc.)”, cuvântul este atestat în LET. III și în anul 1776. În *Hronograf* se află atestări mai timpurii: *Acesta împăratu era obrezuit, adecă tăiatu ca jidovii, și nu vrea să mănânce carne de mascur* f. 167^f; *Oamenii și cu slujitori amestecaș trasără trupul cel spurcat a Focăi pren mijlocul trăgului, pre unde era mesărnițăli de să vindea carnea dobitoacelor* f. 297^f; *Iară lăsarea // f. 278^f săcului de carne, au făcutu-l în feurar, în 4 dzili; Veniia pren trăgul ce să vindea bucatele și negoățale și cerca cum să vinde pâinea, carnea și toate fealiurile de bucate* f. 382^v, cf. f. 215^f ș.a. Cuvântul este utilizat într-un context și cu o variantă veche de plural a substantivului: *Să mănânce cărnile acealea într-aceia noapte friptă pre focu și adzâme cu jlăteaniță (= verdeață)* f. 538^v.

cărte s.f. – lat. *charta*, -am, cf. DA. **1.** Cu sensul „scrisoare, epistolă”, cuvântul apare în mai multe texte vechi: COD. VOR., CORESI, E., ANON. CAR., N. TESTAMENT (1648), BIBLIA (1688), URECHE, LET., PRAV. MOLD., N. COSTIN, LET. II, cronică lui NECULCE. În DELR o primă atestare a cuvântului este din anul 1500. În *Hronograf*, termenul cu acest sens se află în contextul: *Pe după aceasta au scris împăratul Vasălie carte la Foca Rrăul și-i dzăsă așea* f. 441^v; **2.** Cu sensul „ordin (domnesc) în scris”, cuvântul este utilizat în *Hronograf* în contextele: *Nu trebuie să trimiți așea, cu poronca, numai să-l aducă hiecum,*

ce trebuiște să trimiți măriia ta scrisoare cu rugăminte, căce că un omu urgisitu nu poate veni de unde ieste fără **carte** împărătească f. 254^f; Purceasă cu **cartea** sluga aceaia și o deade acelui [...] călugăr f. 371^f; **3.** Cu sensul „arta de a citi și scrie, învățatură, studiu, știință, instrucție, erudiție, cultură”, cuvântul este atestat în DA în COD. VOR., într-un document din secolul al XVI-lea, N. TESTAMENT (1648), BIBLIA (1688), M. COSTIN, LET. I, N. COSTIN, LET. II, în cronica lui Neculce, MINEIUL (1776). *Hronograful* oferă alte atestări, înainte de BIBLIA (1688): *Iară școala unde învăța // f. 286^v copilul jidovului carte era aproape de beseareca creștinească cea mare, adecă de patriarhie, unde învăța și copiii de creștin carte; Deaderă știre împărățîii, cum ieste om rrâu și fără ispravă și nu știe carte nemică* f. 521^f; *Era omu bun foarte și vasu dumnădzăescu, iară prostu de răspunsuri și moale den fire și puțânu den carte, iară mare și multu la credință* f. 536^v; **4.** În *Hronograf*, termenul are și sensul „alfabet”: *Să scriia slove de carte în stâlpu, cu numele cutăruia împărat* f. 431^f; **5.** Cu sensul „scrierea (de conținut literar, științific, didactic etc.) unui autor, apărută în formă de carte”, cuvântul este atestat în CORESI, E., NECULCE, LET. II, CHEIA ÎNȚELESULUI. *Hronograful* oferă o nouă atestare: *Șii adusără scaun împărătescu de ședzu împăratul lângă cămara, adecă vistieria Patriarhiei, și să luă în voroavă cu patriarhul. Și den voroavă începură a grăi, și den carte* f. 482^v; **6.** Cu sensul „un număr mai mare de foi, broșate sau legate la un loc, cuprinzând un manuscris sau (azi, de obicei) o carte tipărită”, cf. DA, cuvântul este înregistrat în CORESI, E. În *Hronograf* se găsește o atestare rară: *Nu mai am cărți și vream să-ț mai povestescu îndelungat, omule* f. 563^v.

casă s.f. Sub sensul „clădire (mare) cu destinație special, publică sau particular”, sunt surprinse mai multe sintagme. În *Hronograf* apar sintagmele *casă de hrană de săraci* și *casă de odihnă de bătrâni*: *Acesta împărat multe odihne și lucruri bune au făcut creștinilor [...]. Așjidirea și casă de hrană de săraci și alte casă de odihnă de bătrâni și de hrană și bonițe de mișei și de bolnavi* f. 464^f.

cátadisă s.f. pl. (în manuscris, cuvântul este dublu accentuat) < ngr. κατόδυση „scufundare”, cf. DNR. Cuvântul nu este atestat în dicționare. În *Hronograf* este un grecism și are sensul „scufundare, afundare în apă”. Cuvântul este dublu accentuat: *Avem învățatură... a botedzarea pruncul cu trei catadisă, adecă de tri ori să-l udz preste tot într-apa botedzului* f. 565^f.

catapetăzmă s.f., variantă de la *catapeteasmă* < paleosl. *katapetazma* (< gr. καταπέτασμα), cf. DA. **1.** Cu sensul „(În templul din Ierusalim) Vălul care despărțea partea numită Sfânta Sfințelor, unde se afla chivotul legii, toiagul lui Aron, și mana sa”, cuvântul apare în BIBLIA (1688). În DELR (s.v.) cuvântul este atestat în anul 1648. *Hronograful* ne oferă atestări mai timpurii decât cea din DA: *Pre vreamea carea despuitoriul nostru Iisus Hristos și-au dat duhul pre cinstita cruci, atunce mormânturili s-au destupat și multe trupuri a svinți morți au învis, soarele s-au întunecat, catapetazma besearecii s-au despicat și cutremur în toată lumea s-au făcut* f. 527^f; *Dacă să răstigni Hristos pre cruce [...], vădzu diiavolul minunele ce să feaceră atunce [...], că soare s-au întunecat, pământul s-au cutremurat, pietrile s-au despicat, catapetazma au crăpat de sus până gios* f. 551^v; **2.** Cu sensul „(astăzi, în biserica ortodoxă) despărțitura împodobită cu icoane dintre

altar și navă (nartex), tâmplă”, cf. DA, termenul este atestat în MARDARIE, L., MUSTE, LET. III, MINEIUL (1776). În *Hronograf* se află o atestare, înainte de MUSTE, LET. III: *Pe după ce luară venețeanii Țarigradul și împărăția [...], au luat și templul, ce să dzâce catapetazma besearecii, fiind făcut tot de argint lamură și poleit cu aur vărsat, minunat f. 459^v.*

catárgă s.f. < gr. κότερρον, trecut și la ruși, cf. DA. În DELR prima atestare este din 1646 și se specifică faptul că termenul a putut fi preluat și din neogreacă: ngr. κότερρον (< v. gr. κότερρον). Termenul există în PRAV. și PRAV. MUNT., M. COSTIN, LET. I, CANTEMIR, HR. În *Hronograf* se află câteva atestări înainte de cronică lui M. Costin: *Atâta caice, și șeici, și catarge era pre mare, câtu nu să mai vedea apa mării prentre Țarigrad și pentre Scutari f. 255^r; Gătară cătarga cea împărătească și o împodobiră frumos și o într-armoră bini f. 430^r; Și era cu Mustafa pașea pre mare oști, cu alte vasă, trei sute de mii, fără oaste ce era în catarge și în doaă magune f. 498^v, cf. f. 133^r, 321^v, f. 459^v, f. 575^v.*

cataroi subst. < ngr. καταρροή, cf. DA. În K nu apare un text corespondent traducerii, ceea ce înseamnă că este posibil ca acest pasaj să aparțină traducătorului. Cu specificarea „învechit, astăzi numai dialectal, cu înțeles nedeslușit” și sensul „dambă, apoplexie, gută, moarte repede ca de trăsnet, boală de om sau de vite”, cuvântul este atestat în N. COSTIN, LET. II, NECULCE, LET. II (DA s.v.). În DELR prima atestare este din 1712. În textul nostru se află o atestare mai timpurie decât în ambele dicționare: *Alțâi scoasă ră cuvânt cum l-au lovit cataroi den cap și acoperiră moartea împăratului f. 313^r.*

catastív s.n., variantă pentru *catastíf* < ngr. κατάστιχον, cf. DA. Cu sensul „(aproape ieșit din uz și înlocuit prin) registru, carte, catalog, caiet, listă, jurnal, condică (de socoteli), protocol”, cuvântul este înregistrat în mai multe documente și texte, cu diferite forme. În DELR, prima atestare este din anul 1588. *Hronograful* oferă atestări de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Iosif s-au sculat să să ducă la moșia lui, la Iudea, ca să să scrie în catastivul lui Irod de la Ierusalim f. 151^v; Deaderă poclonul împăratului // f. 491^r doaă mii de galbeni de aur, precum au fost dat valeda oia pentru patriarhul Dionisâie. Că așea s-au găsât în catastivul tefterdariului, și i-au luat deplin; În dzâleli acestuia s-au făcut scrisoare întâiu în lume, de au scris pre toți oamenii den toată lumea în catastivul împărătescu f. 578^v.*

catavásie s.f. < paleosl. *katavásije* (< gr. κατάβασις), cf. DA. Cu sensul „irmosul care completează fiecare din cele nouă cântări ale canoanelor” (DA s.v. *catavasié*), termenul este înregistrat în MINEIUL (1776). În DELR prima atestare este din anul 1698. În *Hronograf* se află o atestare mai timpurie decât în ambele dicționare: *Acolea făcea și Casâia catavásâili velico săbor, ca o învățată de carte ce era f. 425^v.*

catár s.m. < tc. *katyr*, cf. DA, tc. *katır*, cf. bg. *katăr*, scr. *katura*, magh. *katár*, *kater*, cf. SUCIU, D. Cu sensul „animal produs din împerecherea unei iepe cu un măgar sau unei măgărițe cu un armăsar”, cuvântul este atestat în MARDARIE, L., în anul 1692, în N. COSTIN, LET. A. I, ALEXANDRIA. În *Hronograf* se află atestări rare, de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Mărgând mai înainte împăratul,*

petrecu o primejdie mare, atâta cât ș-au pierdut fără veaste caii, și cămilele, și catârâi f. 492^v; *Și-ș lăsară corturili, și catârâi, și cămilele cu totul și den povodnicii împăratului rămasără* f. 493^r; *Ș-au <aflat> cărăimanii vreamea atunce de-i loviră pre pers [...] și le luară tot <du>iumul și toată dobânda ce luasă de la turci și de <la> dânși [...]: cai, cămile și catâr, cu bu<cate> și cu arme* f. 501^v.

catrán, accentuat și **cátran**, subst. < tc. *katran*, intrat la noi și prin mijlocire slavă (bg. *катран*, sb. *катран*, rus. *катрану*, iar în Ardeal prin mijlocire ungurească, *katrány*, cf. DA, tc. *katran*, (înv.) *katîran*, *kîtran*, cf. SUCIU, D. Cu sensul „gudron (din distilarea cărbunilor); p. ext. păcură groasă cu care se ung corăbiile, funiile de la corăbii etc. spre a nu se strica de apă; dohot, smoală”, cuvântul este atestat la N. COSTIN, LET. I și CANTEMIR, IST. (DA s.v. *catran*). În DELR prima atestare este din 1683. Prin urmare, în textul nostru întâlnim atestări mai timpurii decât în ambele dicționare: *Era aprinsă peștia aceeaia de ardea cu foc de cătran, și de iarbă pucioasă* f. 102^r; *Iară oamenilor celor ce să afla la dânșii svinteli moști, le ungea capeteli cu cătran și cu untdelemn și le aprindea* f. 351^r; *Le trimisă Dumnădzău un vântu hierbinte pre mare, ca și cum ar hi suflând cu pară de foc, și li să înhierbâ[n]tară cătranul de la corabii și să topi* f. 410^r; *Și i-au hiert de vii corintheanii în niște căldări cu catran de corabii* f. 411^v, cf. f. 327^v, f. 342^v.

cazanie s. f. < v. sb. *kazanije* sau din pol. *kazanie*, cf. DA. Cu sensul „predică, omilie (citită dintr-o carte anume) etc.”, cuvântul este atestat în câteva documente și texte vechi. În DELR prima atestare este din 1635. În *Hronograf* se află mai multe atestări utile pentru redactare: *Acolo, într-aceaia besearecă, au // f. 189^v fostu spuindu Dumnădzău cazanii jidovilor; Când au fostu la svânta liturghie, după slujbă, s-au suitu arhiereul în amvon sus ș-au început cazanie frumoasă, cât n-au mai audzit ei alta ca aceiia* f. 253^r; *Fiind patriarhul acesta dascal mare, și filosof, și cu lățame multă la cuvinte, făcea cazanii în toate dumineci* f. 493^v; *Domnul Hristos, când îmbla pre pământu și spunea cazanii pren școalele jidovești și făcea minuni, iară fiind om Svinția Sa, mulți oameni să lăsa după însu ascultându-i cazaniile și prăvindu-i minunele* f. 552^v, cf. f. 226^r, f. 247^r, f. 590^r.

cădeá vb. II – lat. *cado*, cf. DA. Cuvântul este utilizat cu mai multe sensuri în *Hronograf*. **1.** Cu sensul „p. e x t. A ajunge (printr-o întâmplare norocoasă, printr-o hotărâre neprevăzută etc.) la o situație sau într-un rang superior, a deveni, a se face”, cuvântul este atestat în M. COSTIN, LET. I, NECULCE, LET. II. În *Hronograf* am întâlnit o atestare mai timpurie: *Nici cutedza nime a să apropiia, până au cădzut la Râm un papă svântu și au mârșu acolo, la acel copaci, cu preoți mulți, și cu vlădice, și cu litii, și cu rugăminți spre Dumnădzău și i-au răsipit pre toți de acolo* f. 159^r; **2.** Cu sensul „a se pleca la pământ înaintea lui Dumnezeu spre a i se închina sau în fața unui om spre a-i arăta supunere, spre a-i cere iertare ori ajutor; p. e x t. (învechit) a se închina (lui Dumnezeu), a ruga (pe cineva) cu stăruință (adesea complinit prin: în genunchi, la picioarele cuiva sau cu rugămintea)”, cuvântul este atestat în CUV. D. BĂTR., MOLITVELNIC 1633, URECHE, LET. I, DOSOFTEI, V.S., două documente din anii 1725 și 1757, N. COSTIN, LET. II. În *Hronograf* se află în contextele: *Năroadele creștinești den*

Țarigrad, *daca audzără cuvinteli lor*, // f. 305^v *să măhniră rrău foarte și de la adâncul inemilor lor numai ce suspina și cădzură cu toțâi a să rugarea spre Domnul Dumnădzău Iisus Hristos și spre Preacurata și Născătoarea Sa Maică; Și cădzu la văru-său, la veziriul, să-i facă acea pohtă pre voie, să o ia și să-l cunune patriarhul* f. 484^v; *Iară mitropolitul Monemvasiia să pusă tare pentru patriarhul și cădzu la solul de la craiul de Franța și stătu solul tare și-l scoasă den chisoari pre chizășiia lui* f. 520^f; **3.** În construcțiile „despre sorți, cărți, bobi etc.”, cuvântul se află în PALIA, DOSOFTEI, V.S., NECULCE, LET. II. *Hronograful* prezintă o altă atestare, înainte de Dosoftei: *Feaceră sorț, pre cine va cădea, acela să fie împărat* f. 453^v; **4.** Cu sensul „fig. (despre boli, necazuri, noroc neprevăzut, sentimente etc.) a fi lovit sau ajuns de..., a da de..., a-i veni, a se face; a-i prinde, a-i părea”, cuvântul este atestat în M. COSTIN, LET. II, MUSTE, LET. III. În *Hronograf* se află atestări anterioare: *Iar împăratului, pe după ce muri fiu-său, Constantin, i-au cădzut toată dragostea* // f. 414^f *pespre fiu-său, pre Leon, și împăratului, și și împărăteasăi, maică-sa; Cum o au vădzut, cum i-au cădzut la inemă dragă și i-au cădzut toată pohta și cugetul la dânsa* f. 484^v; *Veziarii aceia carii era lăsați de sultan Murat să fie epitropi împărățâii fiu-său, lui sultan Mehmet, vădzând că nu-i ascultă împăratul de ce-l învăța și lucrurili ceale de apoi nu vor cădea buni, au și scris cătră sultan Murat bătrânul* f. 469^f; **5.** Cu sensul „a ajunge într-o situație rea, a da de un necaz, de o nenorocire, de o boală etc.”, cuvântul este atestat în M. COSTIN, LET. II, DOSOFTEI, V.S., N. COSTIN, LET. I, MINEIUL 1776. *Hronograful* oferă o atestare anterioară celor din DA: *Și de la o vreamă cădzu în boala ce să cheamă dropica* f. 449^v; **6.** Cu sensul „a-i veni cuiva (ca parte din ceva), a i se cuveni după drept, a-i fi cu cale sau cu dreptate, a îndreptăți pe cineva; p. ext. a merita”, cuvântul se află atestat în CORESI, E., PRAV. MOLD., VARLAAM, C., DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* se află în contextele: *Iară împăratul Mihail, pentru scumpeatea lui, mai mult au pierdut, că nu vru să-l dăruiască o dată măcar, precum i să cădea, să-l aibă prieten, ce-l feace vrăjmași* f. 474^f; *Nu i să cade ei împărăția, unii muieri și unii cerchează, fiind de altă limbă, ce lor să cade împărăția* f. 362^f; *Dzăsără să trimiță să aducă pre Ieremiia de la Rodos, să-l puie patriarhu, că lui să cade* f. 521^v; **7.** Cu sensul „a se cuveni cuiva, a-i șede (bine), a i se potrivi”, cuvântul se află la Coresi, în BIBLIA 1688, M. COSTIN, LET. I, N. COSTIN, LET. II, într-un document din anul 1762. *Hronograful* prezintă, de asemenea, o atestare: *Și l-au pus pre o cămilă și-l purta pren mijlocul Alexandriei cum nu să cădea* f. 211^f; cf. f. 480^f.

cădelniță s.f. < sl. *kadilnica* (schimbat după suf. *-elniță*), cf. DA, cu sensul „vas de argint, aur sau alt metal, atârnat de lanțuri și în care se pun cărbuni aprinși și tămâie, cu care preotul aduce în cursul slujbei religioase jertfa de fum de tămâie, afumătoare, tămâietoare”, se află într-un document din anul 1588, în VARLAAM, C. și în câteva texte de după 1680. În DELR, prima atestare este din anul 1561. *Hronograful* prezintă o seamă de atestări pentru secolul al XVII-lea: *Vășminte multe au făcut, și evanghelii scumpe, tot cu aur învăscute, și chivote, și cădelnițe, și sfeășnice* f. 257^f; *Acolo i-au ieșit înainte Patriarhul Ignatie cu toți arhieriei și cu tot clirosul besearecii, cu evanghelii, și cu chivote, și cu cădelniță pren mâni*

f. 409^r, cf. f. 229^v, f. 268^r, f. 459^v. **căftán** s.n., variantă de la *caftán* < tc. *kaftan*, cf. DA (s.v. *caftan*), SUCIU, D. Cu sensul din *Hronograf* „manta orientală, albă, lungă și largă, împodobită cu fir de aur sau de mătase, pe care o purtau domnitorii și boierii români” (MDA s.v.; în DA se face trimitere la „cabaniță, feregea” și se ilustrează cu mai multe atestări din N. COSTIN, LET. II), cuvântul apare și în M. COSTIN, O., cf. *Glosarul*. În DELR prima atestare este din anul 1485. În *Hronograf*, întâlnim atestări anterioare celor din DA: *Adusără vășmânt împărătesc, adecă căftan, de-l îmbrăcară și-l întări să fie eparhu și patrichiu, adecă credincios curțai împărătești* f. 285^v; *I-au îmbrăcat pre toți cu căftani scumpe* f. 501^r; *Și-i trimisă împăratul căftan și buzdugan, să fie domnu și țărâi Sâriei cum ieste Misiriului* f. 512^v, cf. f. 481^v. În primul exemplu, cuvântul glosează o sintagmă, ceea ce indică faptul că traducătorul considera acest cuvânt de origine turcă destul de cunoscut pentru a clarifica sensul sintagmei *veșmânt împărătesc*.

căi vb. IV < paleosl. *kajati*, cf. DA. **1.** Cu valoare tranzitivă și sensul „a compătimi, a plânge pe cineva”, cuvântul este atestat în VARLAAM, C., N. COSTIN, LET. În *Hronograf* se află alte atestări de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Casa carea ai făcut întru numele meu, voiu osăbi-o despre fața mea și cine va treace și o va vedea, tot o va căi* f. 75^r; *Iară a doa dzî, dacă să oblici, vorovii mult și o foarte căiia, în ce chip o scoasăă de împărțâie, în sălă* f. 364^r; *Năroadeli Țarigradului o au căit toț și plângea după dânsa, aducându-ș aminte toț de cât bine și milă avuseasă toț den mânule ei și toț cu totul o pomeniia* f. 365^r; **2.** Cu valoare reflexivă și sensul „a simți remușcări, a avea muștrări de cuget și părere de rău, a-i părea rău, a regreta o greșeală făcută, fiind în același timp hotărât de a nu o mai face în viitor”, cuvântul este atestat în vâteva texte vechi. *Hronograful* oferă două atestări: *Ș-au adus aminte de prietnecul său, de viteazul Velisarie, și plângea și să căiia ce au făcut, de l-au orbitu pre cuvintele boiêrilor zavistnici* f. 278^v; *Hadiha, muiêrea lui Mehmet, vădzându-l că să căznească așea cu greu, să căiia ce-au făcut de l-au priimit să-i fie bărbat* f. 471^v.

căitură s.f. < *căi* + suf. *-tură*. Cuvântul nu este înregistrat în DA și nici în DELR. În *Hronograf* are sensul „căință, pocăire”: *Și măcar cât te vei căi și te vei amări, nemică nu vei mai folosî, precum să dzâce: căiturile de apoi întru nemică nu sânt* f. 605^r.

călăre, cu varianta *călări* adj., adv. – lat. *caballaris*, *-em*, cf. DA. Cu sensul „pe cal”, cuvântul este atestat la URECHE, LET. I, în LET. I, DOSOFTEI, PS. *Hronograful* oferă alte atestări, înainte de Dosoftei: *Persâi [...] trimisără oști multe, călări și pedestri* f. 301^v; *Făcea un chip de om iarăș de marmure cioplit, cum era chipul acelui împărat, ori pedestru, ori călare* f. 431^r; *Turcii fură gata și călări, și pedestri și deaderă năvală mare la ruptura zidiului* f. 477^v; *Nemică nu putu faci, fiind locuri pietroasă, și munț, și stânci, și căi rreale tăiête cu ciocanul, de nu era de străbătut om pedestru, dară încă călări* f. 498^r.

călămără s. f., variantă de la *călimără* < ngr. *καλομάρις* (în parte, prin mijlocire slavă: bg. *каламар*, *калимар*, sb. *каламар*, *каламара*, ucr. *kalamar*), cf. DA (s.v. *călimară*). Cu sensul „vas mic (de sticlă, porțelan, metal sau de lemn),

în care se ține cerneala”, cuvântul nu are atestări pentru epoca veche (DA s.v. *călimară*). În DELR prima atestare este din anul 1594. *Hronograful* oferă câteva atestări: *Ceru Mihail de la papîia hârtie și călămări, de-i deade și scrisă Mihail la trei prieteni ai săi credincioși* f. 374^v; *Învăță de-i adusă hârtie și călămări și scrisă denaintea săborului așea* f. 432^r, cf. f. 199^r, f. 426^v. Am întâlnit cuvântul și în DOSOFTEI, V.S.,¹⁷ în R. GR. 172¹⁸, cu pluralul *călimeri*, și, probabil, apare și în alte scrieri.

călărește adv. < *călare* + suf. adv. *-ește*, cf. DA. Cu sensul „călare, de-a călarele, pe cal, călărind”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., MOXA, NECULCE, LET. II. În *Hronograf* se află o altă atestare: *Să dusă ră acei boiəri la poartă, acolo, și-l găsiră pre acel vonicu stând călărește pre un calu albu, minunatu* f. 269^r.

călăreț s.m. < *călariu* sau *călare* + suf. *-eț* (sau dintr-un lat. pop. **caballaricius*, *-a, -um*), cf. DA. Cu sensul „soldat de cavalerie”, cuvântul este consemnat în M. COSTIN, LET. În *Hronograf* se află o seamă de atestări mai timpurii: *Marea să împlusă de catarge, iară pământul nu să vedea de călăreț și pedestri* f. 305^r; *Să adeveri și împăratul că le va da doaspreace mii de oaste, călăreț buni* f. 458^r; *Să împutănară călărețai turcilor, adecă spahii, foarte, și rămasă împăratul sprinteni și cu puțânei oameni* f. 469^v; *Ș-au venit cu mulț<âme>* // f. 475^r *de oaste mare de călăreț și de pedestraș ș-au cuprinsu oștile acestuia*, cf. f. 38^r, f. 39^r, f. 86^r, f. 146^r, f. 327^r, f. 458^v, f. 473^v, f. 508^r, f. 572^v.

călărie s.f. < *călariu* sau *călare* + suf. *-ie*, cf. DA. Cu sensul „acțiunea sau arta de a călări; călărit”, cuvântul este atestat la URECHE, LET. I. În DELR prima atestare este din anul 1640. *Hronograful* prezintă o atestare pentru acest termen, mai rar întâlnit în texte: *Iară împăratului trebuind cai pentru călăriia sa, au scris în toate părț să afle și să-i trimiță* f. 384^r.

călărime s.f. < *călariu* sau *călare* + suf. *-ime*, cf. DA. Cu sensul „(în opoziție cu pedestrime) mulțime de călăreți, cavalerie”, cuvântul este atestat la URECHE, LET. I, în M. COSTIN, LET. I, în BIBLIA (1688), în anul 1773. În DELR prima atestare este din anul 1640. *Hronograf* oferă una din atestările timpurii în raport cu cele din DA, înainte de cronică lui Miron Costin: *Să suiră turcii pre deasupra zidiului despre partea ce să dzăcea a lui Sveati Róman, mulț ca lăscustele, ieneceari, pedestri și călărimea* f. 479^r.

călător s.m., în text adj. < derivat vechi din *cale*, cf. DA. În *Hronograf*, în afară de utilizarea frecventă, cuvântul prezintă și o utilizare rară, cu valoare adjectivală: *Pre-aceaia vreamă, mărgând un om călători pre drum, au fost având și un dulău cu dânsul* f. 315^v.

călătorii vb. IV < derivat din *călător*, cf. DA. Cu valoare reflexivă și sensul „a pleca, a porni la drum”, cuvântul are o atestare din STOLNICUL DUMITRACHE. *Hronograful* prezintă o atestare mai timpurie: *Iară gramaticul cel de taină a împăratului [...] dzăsă: „Să știi, putearnici împărate, că turcii s-au*

¹⁷ Vezi și Manca 2006: 112.

¹⁸ În R. GR. 172, cuvântul este folosit în contextul: „I-au trimis și o păreche de *călimeri* dă argint”.

călătorit cu puteare de oști greale și vin asupra împărăției tali” f. 397^v;
2. Cu valoare intransitivă și sensul „a face un drum (pe jos, călare, în trăsură, cu trenul); pe uscat, pe mare etc.) spre a ajunge într-un loc mai îndepărtat (într-alt oraș, într-altă țară etc.), a fi pe drum (nu acasă)”, cuvântul apare în BIBLIA (1688), N. COSTIN, LET. I, în anul 1784. *Hronograful* prezintă o atestare mai timpurie, importantă și pentru forma învechită, de persoana a III-a, plural: *Pentru căce le-au dzâsu să fie cu ciuboteli încălțați pren picioare, aceasta iarăș le arată să pravopreaveștască cuvântul lui Dumnădzău și să călătoreadză cu nădeajde* f. 543^v.

călătorie s.f. < călători + suf. -ie, cf. DA. Cu o posibilă folosire figurată, în DA, cuvântul nu are atestări din epoca veche. În DELR (s.v. *cale*) prima atestare este din anul 1643. Atestarea va putea fi utilizată în funcție de celelalte atestări de care va dispune redactorul cuvântului. În *Hronograf*, se află în contextul: *Bunățătăle aceastea [...] să urmedzi, că aceastea fiț-vor vii, nemoarte, și neputrede, și <soțai> săbornice călătoriei sufletului* f. 593^t.

călcă vb. I – lat. *calcare*, cf. DA. **1.** Cu sensul figurat „a asupra, a umili, a persecuta, a nedreptăți”, cuvântul apare în CORESI, PS., NECULCE, LET. II, CANTEMIR, IST. și într-un citat din CUV. D. BĂTR. *Hronograful* prezintă atestări înainte de cronică lui Neculce: *Săracii de creștini era munciț și călcaț în tot chipul, și căzniț, și înfricoșeaț de groazăle spurcațalor împăraț* f. 355^v; *Și călcă rrau rodul creștinescu și să pobrăzî fără cinste despre turci și despre toate limbile, pentru fapteli călugărilor ș-a mirenilor* f. 522^v; **2.** Cu sensul figurat „a zdrobi, a nimici, a aboli, a oborî”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, PS. În *Hronograf* se află atestări anterioare: *Au nu sânt aceastea minuni? [...] O, putearnici împărate, dară tu căce le calci și le dzâci că sânt bodz și idoli?* f. 341^t; *Să vor întoarce întru eresăia lui și vor călca cinstea svintelor icoani și le vor defăima* f. 387^t; **3.** Cu sensul figurat „a ajunge, a bate”, cuvântul nu are atestări din epoca veche. În *Hronograf* se află o atestare: *Iară putearnicul Dumnădzău, cela ce veade toate, ș-au trimis osânda, că pre împăratul începu a-l călca acea boală cumplită* f. 523^v.

călcător s.m. < călca + suf. -ător (cf. lat. *calcatorium*), cf. DA. Cu sensul învechit „cel sau cea care nu ține (un jurământ, o făgăduială etc.), cuvântul este atestat în câteva texte vechi. *Hronograful* prezintă câteva atestări ale substantivului cu diferite determinări, de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Te arătași vicleanu și călcător de giurământ* f. 364^v; *Patriarhul, necum să-i dea voie să să cunune, ce nici lăsa pre nime să-i grăiască sau să-i pomenească de aceasta, ca să să facă el preastâpnic și călcător svintelor pravile* f. 485^t; *Acesta părinte Eremiia, patriarhul, toate aceastea le-au oblicit de la Ierusalim și feace acolo săbor cu alț patriarhi împreună [...] și afurisără și anathematisără pre Ionnie ca pre un preastâpnic și călcătoriu de svintele pravile* f. 518^t; *Au dzâs cătră oamenii lui cap aga să-l ierte, că el nu să va face preastâpnic și călcătoriu de pravilă* f. 520^v.

căldăre s.f. – lat. *caldaria*, -am, cf. DA. Cu sensul „vas mare de aramă în care fierbe apă etc.”, cuvântul este prezent în ANON. CAR., într-un document din CUV. D. BĂTR., VARLAAM, C., N. COSTIN, LET. II și în câteva texte din secolul al XVIII-lea. În DELR prima atestare este din anul 1500. Textul nostru prezintă câteva consemnări: *Ciocănescu și batu în niște căldări și s-aude gălceavă de oameni mulți* f. 188^t; *Unul dentru hadâmbii împăratului [...] au și nebunitu ș-au*

alergatu la feredelul împărătescu ș-au sărit în căldarea cu apa cea hierbinte f. 224^v; *I-au hiert de vii corintheanii, în niște căldări cu catran de corabii* f. 411^v.

căldărâr(iu) s.m. < *căldare* + suf. *-ar*. Cu sensul „meșteșugar care face sau repară căldări și alte vase de aramă; negustor de căldări și alte vase de aramă”, cuvântul este atestat în MARDARIE, L., CANTEMIR, IST. (DA s.v. *căldărâr*). În DELR prima atestare este din anul 1535. *Hronograful* oferă atestări înainte de Cantemir: *Când s-au împlutu 41 de ai de împărăția lui, era un sânagog jidovăscu în Țarigrad, pre ulița căldărarilor* f. 258^r; *Să arată un om pre anume Andreiu. Și era căldărari și avea un căne roșiu* f. 277^r.

căldărărie s.f. < *căldare* + suf. *-ărie*. Cu sensul „atelierul unde se fabrică sau (mai rar) prăvălia unde se vând căldări și alte vase de aramă”, cuvântul nu are atestări în epoca veche (DA s.v.). În DELR, cuvântul este consemnat în perioada 1678–1689. *Hronograful* oferă atestări anterioare, care sunt utilizări ca nume proprii, ce se referă la anumite locuri din Constantinopol: *În Țarigrad, la beseareca Căldărăriei, ieste o icoană a despuitorului Hristos* f. 335^v; *Spăsește-te, svânta besearecă a Preacuratei Bogorodiță de la Halcoprătii, adecă de la Căldărărie den Țarigrad* f. 353^r.

călugărăș s.m. < *călugăr* + suf. *-aș*, cf. DA. **1.** Cu sensul „călugăr tânăr, mic, drag; frate, novice” sau „spec. călugăr ce poartă icoana lui Dumnezeu în brațe, umblând din casă în casă spre a căpăta ceva”, cuvântul este atestat în DOSOFTEL, V.S., în anul 1736, în MINEIUL (1776). În *Hronograf* se află o atestare anterioară, care se referă la sensul inițial precizat: *Au prinsu cu sâla pre un călugărașu tânăru și l-au dezbrăcatu și l-au legatu într-un patu* f. 171^v; **2.** Cu un alt sens, care în *Hronograf* pare a fi diminutiv pentru *călugăr*, cu sensul special „călugăr care se nevoiește în pustiu; pustnic, sihastru”, cuvântul se află în contextele: *I-au fostu calea preste un munte unde au fostu un călugărașu zahastru și svântu, într-acele munte* f. 218^r; *Acel dracu i-au spus de totu, cum ieste acel călugăraș într-acele munte, anume Pupleie* f. 218^r; **3.** În alt context, cuvântul este un diminutiv pentru „călugăr, monah”: *Daca întra în svânta besearecă, găsi acolea pre un călugăraș foarte bun și om svânt preajdovidniț [= înainte vădzător], careli poslușiiia acei svinte beseareci* f. 419^r; *Multe munci feaceră călugărașilor și pieriră fără samă* f. 437^r; *Trimisă pre la mănăstiri, pe la duhovnici și pre la călugărași milostenie, și pre la preuți, de-i făcea paraclisă și bdenii* f. 449^v; *Vădzu pre patriarhul și pre toți călugărașii și creștinii cumu-i căzniia și-i frământa sarachineanii* f. 457^v, cf. f. 454^r, f. 508^r, f. 518^r, f. 558^r.

călugări vb. IV < *călugăr* + suf. verbal *-i*, cf. bg. *kalugerjá*, cf. DA. Cu valoare reflexivă și sensul „a se face călugăr(iță), a se tunde într-un monahism, a se duce (sau a intra) la mănăstire într-un călugărie”, cf. DA, cuvântul este atestat în PRAV. MOLD. și M. COSTIN, LET. I. în DA (s.v.). În DELR prima consemnare este din anul 1581. *Hronograful* prezintă o altă ocurență, anterioară cronicii lui Miron Costin: *S-au dus la o mănăstiri de s-au călugărit și ș-au petrecut vviața sa dumnădzăiești, până s-au săvârșit* f. 368^r.

călugăriță s.f. < paleosl. *kalugERICA*, cf. DA. Cu sensul „fată sau femeie (văduvă ori despărțită de bărbat) care, după ce a stat câțva timp ca soră într-o mănăstire, a depus jurământul de viață monahală; monahă, (intitulată adesea)

maică”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S., MINEIUL (1698), în anul 1735. În DELR prima atestare este din perioada 1591–1600. În *Hronograf* se află atestări anterioare celor din DA: *Să ducea pre la călugăriță carele le știia că sânt slabe și bătrâne și le lua urcioarele de le aducea pre la toate apă* f. 420^r; *Careli dentru preuți va vrea să să facă arhiereu și va avea preuteasă [...], să să facă preuteasa călugăriță și să margă și în mănăstire* f. 457^r; *Ceru de la împărăția de-i deaderă altă besearecă, ce au fost petrecând călugăriță, feate curate, într-însă* f. 482^r.

cămară s.f. < ngr. *καμάρα*, lat. *cāmāra*, *cāmēra*, -ae, cf. DA. Cu sensul „vistierie” cuvântul este atestat în MARDARIE, L. și DOSOFTEI, V.S. (DA s.v.). În DELR prima atestare este din anul 1561. În *Hronograf* există o consemnare care îmbogățește redactarea termenului, anterioară celei din Dosoftei: *Și-i adusără scaun împărătescu de ședzu împăratul lângă cămara, adecă vistieria Patriarhiei, și să luă în voroavă cu patriarhul* f. 482^v.

cămărăș s.m. < *cămară* + suf. nom. de agent -aș, cf. magh. *kamarás*, cf. DA. În DA (s.v.) este înregistrată sintagma *cămărăș(ul) de izvoade* „boier de rangul trei, numit și logofăt de taină”, cu atestări din GHEORGACHI LOGOFĂȚUL, LET. III. În *Hronograf*, într-o înșiruire de funcții și boierii deținute anterior de patriarhi, apar sintagmele *cămărășul cărților* și *cămărășul de cărți*, care este posibil să aibă același sens ca sintagma din DA sau să se refere la cel care îngrijea biblioteca domnului: *Petrea, cămărășul cărților și apoi iconom pre la împărăția lui Costatin [...], 12 ai și 4 luni* f. f. 586^v; *Thoma, diiacon și cămărăș de cărți, 9 ai și 9 luni* f. 586^v; *Ioannu, iar cămărăș de cărți, 5 ai și 9 luni* f. 586^v. De asemenea, este utilizată sintagma *cămărășul besearecii*, în contextul: *Costantin, cămărășul besearecii, pre la împărăția lui Costantin Pogonat, și-l scoasără, 2 ai și 3 luni* f. 586^v.

cămilă s.f. < paleosl. *kamil* < gr. *καμήλα*), cf. DA. Cu sensul „animal mare din regiunile calde, patruped și rumegetor, cu picioare înalte, cu gâtul foarte lung, cu una sau două cocoase în spate, întrebuițat în Orient la călărit și la cărat poveri”, cuvântul este atestat în TETRAEV. (1574), în ANON. CAR., URECHE, LET. I, BIBLIA (1688), N. COSTIN, LET. I. În DELR prima atestare este din anul 1561. *Hronograf*ul prezintă mai multe atestări: *Să băgasă nămit la o muiere bogată și săracă de bărbat, pre anume Hadiha [...], și-i păștea cămilele aceii muieri* f. 471^r; *Le luară tot duiumul și [...] câtă povoară au avut: cai, cămile și catâri, cu bucate și cu arme* f. 501^v, cf. f. 211^r, f. 327^r, f. 449^r, f. 507^r.

cănáf s.n., variantă de la *canáf* < magh. *kanaf*, cf. DA. Cu sensul „ciucure”, cuvântul este atestat în anul 1588, în N. COSTIN, LET. I. În DELR prima atestare este din anul 1518. *Hronograf*ul oferă o atestare pentru acest termen, înainte de scrierea lui N. Costin: *Mai era alt vășmânt mai scurt, până // f. 47^r la genunchi, ce să chema loma și-i agiungea poala denapoi, ș-aceluia, până în pământ și era cu flori și cu cănafi.*

căpătâi s.n. – lat. *capitaneum*, cf. DA. **1.** Cu sensul „partea (patului sau a mormântului) unde vine capul”, cuvântul este atestat în MĂRGĂRITARE (1746). În *Hronograf* se află o serie de atestări anterioare: *Vădzură acea svântă icoană cu Hristos răstignit, că era pusă icoana într-un unghiu deasupra căpătuiului jidovcei ceii lehusă* f. 337^v; *Au găsât împăratul la căpătâiul împărăteasăi, în casa ei cea de*

taină, doaă icoani f. 354^f; *Și preveghindu-l noaptea, au adormit și împărăteasa pespre căpătâiul împăratului, fiindu trudită* f. 387^v; **2.** Cu sensul „p . e x t . perină umplută paie, cu vreji de cucuruz sau cu fulgi etc., p . e x t . orice obiect ce se pune sub cap, ca astfel omul să stea cu capul mai ridicat când se culcă”, cuvântul este atestat în N. TEST., ANON. CAR., DOSOFTEI, V.S., în anul 1798, cf. DA. *Hronograful* oferă o atestare înainte de traducerea lui Dosoftei: *Iară ea, preafericită, îș arunca o rogojină la pământ gios și-ș punea o piatră căpă // f. 420^f tâiu și să culca.*

căpetenie s.f. < derivat din *capete* (pl. lui *cap*), prin suf. *-enie*, cf. DA. Cu sensul „persoană care stă în fruntea unei întreprinderi sau instituții, șef, mai-mare, conducător (suprem), președinte (al unei adunări etc.), comandant, cap (al unui complot, al unei intrigi, al unei armate etc.), persoană principală”, cuvântul este atestat în LET. I, II, III, DOSOFTEI, V.S., BIBLIA (1688). În DELR prima atestare este din anul 1675. *Hronograful* prezintă o serie de atestări dintre cele mai timpurii, înainte de cea din DELR și de LET. II: *Cine era căpeteniei a altor sămințai, făcură sfat și să giudecară cum are putea să dobândească pre Sampson la mâna lor* f. 57^v; *Au luatu și ceaia carne într-o măframă și s-au dus cu dânsă de au arătat la carii era căpeteniei Ierusalimului* f. 161^v; *Sârguiră de deaderă la toate căpeteniili țarigrădeani veaste să să păzască, că vor să piară de slujitori, toș, într-acea noapte* f. 317^v, cf. 260^f.

căpitan s.m. < it. *capitano*, trecut la noi mai demult prin mijlocire slavă (bg. *kapitan*, rus. *kapitan* [] sau unjurească (*kapitány*), mai târziu ca neologism, cf. DA. Cu sensul „(învechit, azi înlocuit prin comandant) cel care comandă o trupă mai mare de ostași (făcând parte dintr-o oaste sau armată întreagă având un comandant suprem)”, cuvântul se află în ANON. CAR., PRAVILA MOLD., DOSOFTEI, V.S., BIBLIA (1688), CANTEMIR, IST. În DELR prima atestare este din anul 1563. *Hronograful* prezintă câteva atestări care întregesc redactarea cuvântului, anterioare traducerii lui Dosoftei: *Ș-au și trimis mai de sirgu pre un căpitan cu trei sute de oameni să ducă pre Elisăiu* f. 86^v; *Iară Tain, împărat a Indiei, prinsă bucu // f. 142^r ros și trimisă cu oști multe pre Memnu, căpitanul său; Alesără cu toții pre Iovianu, carele era căpitan, mai-mare pre 1000 de oameni* f. 219^v; *Căpitanul frâncescu [...] au și năvălit asupra lui Barac cu doaă corabii frâncești mari, căror le dzâc galioani* f. 498^v; cf. f. 63^r, f. 207^v, f. 220^f, f. 259^v, f. 266^v, f. 515^f.

căptușit adj. < *căptuși* cu sensul dezvoltat, prin analogie, „a îmbrăca sau acoperi ceva pe dinăuntru sau pe dinafară cu un strat (subțire), d. ex. lemn (scânduri, lați, trunchi, dulapi), cu hârtie, etc.”, se află în BIBLIA (1688). În DELR prima atestare este din anul 1650. *Hronograful* prezintă o atestare anterioară celei din DA: *Ceialaltă trulă ieste acoperită cu plumbu și pre denlăuntru și ieste căptușită cu lemnu până pre la mijlocu* f. 186^v.

cărăimán s.m. – cuvântul nu este înregistrat în DA; provine din tc. *karaman* cu sensul *caramanlâu*, locuitor al Caramaniei, persoană originară din Caramania (= regiune din Asia Mică)’, tc. *karaman*, cf. bg. *karamán*, scr. *karàman*, *karìman*, magh. *karamán*, cf. SUCIU, D. În limba română, cuvântul este un turcism cu diferite forme, atestat prima dată în MOXA, C., și, ulterior, în alte scrieri

(cf. SUCIU, D.). Traducătorul *Hronografului* a întâlnit acest cuvânt și în K (p. 450), κεραμίνας, de unde l-a preluat și l-a adaptat fonetic, dar îl putea cunoaște și direct din limba turcă. *Hronograful* oferă câteva atestări: *Au chemat o samă de capete den cărăimani și i-au îmbrăcat pre toți cu căftani scumpe* f. 501^r; *Ș-au aflat cărăimanii vreamea atunci de-i loviră pre pers și-i înfrânsără* f. 501^v; *Au trecut cu catargile la cărăimani și la Tripolea și tot căra oșteani și-i lepăda în Țara Chiprosului* f. 516^v, cf. f. 497^v, f. 500^v, f. 505^v.

cărămidă s.f. < mgr. κεραμίδα (poate prin mijlocirea paleosl. *keramida*), cf. DA. Cu sensul „bucată de lut frământat (uneori amestecat cu paie) pusă într-un tipar, uscată apoi la soare, în urmă (de obicei) arsă în cuptoare; se întrebuițează la zidit etc.”, cuvântul este atestat în LET. I, MARDARIE, L., BIBLIA (1688), CANTEMIR, IST. În DELR prima atestare este din anul 1364. În *Hronograf* se găsesc o serie de atestări înainte de textul biblic, care întregesc redactarea cuvântului: *Începură a pune pre jidovi la lucru, de săpa pământu să facă cărămidz, să hie de făcut cetăț* f. 28^r; *Împăratul au luatu în <mână> elu sânгур varu și cărămidă ș-au începutu temeiu și pe <după> // f. 268^v dânsul au început meșterii a lucra; Pusără Svântul obraz acolo, suptu un sclip ce era deasupra porțai cetățai, și-i aprinsără o candilă nainte și pe împregiur zâdiri cu cărămidă* f. 332^v; *Vădzu împăratul acolo o casă frumoasă și acoperită cu cărămidz noaă* f. 505^r, cf. f. 73^v, f. 198^v, f. 333^r.

cărtulăr s.m., variantă de la *cărturar* < mgr. χαρτουλάριος „arhivar, scriitor de documente”, cf. DA (s.v. *cărturar*)¹⁹. **1.** Cu sensul rezultat prin extensie semantică „care știe citi și scrie; (mai ales) cunoscător de carte, care știe carte (multă), învățat, erudit, (om) cult, cultivat”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., MOXA, C., DOSOFTEI, V.S., NECULCE, LET. II. În DELR prima atestare este din jurul anului 1500. În *Hronograf* cuvântul este utilizat de multe ori cu acest sens: *Sinteș dentr-o siminție bună și cinstită și să află dentru voi oameni bătrâni, cărtulari și sfinți* f. 128^v, *În locul lui Eftihie, pusă <pa> triarhu pre altul, anume Ioanichie, cel de la școală, om învățat și cărtu<lar>* f. 283^r, cf. f. 165^v, f. 179^v, f. 184^r, f. 356^v, f. 372^v, f. 400^r, f. 440^v, f. 483^v, f. 571^v ș.a. Acest cuvânt se află și în sintagma *cărtulariul cel mare* f. 571^v < ngr. ó μέγας χαρτουλλάριος, K (p. 526). În *Hronograf* este folosită și forma de feminin: *Au oblicit și de Casâiia // f. 426^r cum ieste cărtulare și-i în rând cu tvorețai, de faci irmoase și samoglasne*, cf. f. 253^r. De asemenea, în textul nostru se întâlnește și derivatul negativ: *Turcii era neînvățați și necărtulari, ce făcea răvași de leamne și cresta pre dânsă și le era în loc de băgare samă, că altă samă nu știia, până ce-i învățară pre cătinel grecii* f. 481^r; **2.** Cu sensul „învățat evreu, cunoscător și tâlmăcitor al legii”, cuvântul este atestat în COD. VOR., CORESI, E., TETRAEV., N. TESTAMENT 1648, VARLAAM, C., BIBLIA (1688). *Hronograful* oferă o altă atestare pentru secolul al XVII-lea: *S-au sculat Neemiia și cu Ezdra, cărtularii cei mari jidovești, și s-au dus la Ierusalim ș-au dires iarăș Ierusalimul* f. 125^v.

căsăș s.m. < *casă* + suf. substantival -*aș*, cf. DA. Cu sensul „(uneori în funcțiune adjectivală) om stabilit, cu casă, soț, care are o casă, căsătorit”, cuvântul

¹⁹ Vezi și V. Arvinte, *Studiu lingvistic*, în MLD V Deuter.: 38.

se află în VARLAAM, C., PRAV., M., COSTIN, LET. I, NECULCE, LET. II. În DELR prima atestare este din anul 1632. *Hronograful* prezintă o atestare anterioară scrierii lui Miron Costin, care întregeste redactarea termenului: *Trimisă împăratul pren țară, pre afară den Țarigrad, pren cetăț, și pren // f. 480^v sate, și orași și învăță să aducă oameni căsași cu totul, să lăcuiască în Țarigrad.*

căscă vb. I – lat. pop. *casco, -are (gr. χάσκω), cf. DA. Cu valoare tranzitivă și sensul „(complementul e gura [...]) a deschide gura mare spre a vorbi, a striga, a-și da sufletul etc.”, cuvântul este atestat într-o scriere a lui Miron Costin, ap. CGR I. În DELR prima atestare este din anul 1561. În *Hronograf* se află o atestare anterioară celei din DA: *Atâta dureare mare avea, cât căscasă gura mare de i să vedea toate plămâneli și măruntaiele dentr-însul f. 387^v.*

cășcioară s. f. – diminutiv al lui *casă*, atestat în PSALT., LET. II, cf. DA (s.v. *casă*). În DELR prima atestare este din anul 1469. *Hronograful* oferă o atestare, care întregeste redactarea cuvântului: *În cășcioara unde ședea acel ficior de împărat mut, avea o icoană a lui Sveati Grigorie Bogoslov în casă de să închina f. 377^f.*

căținel adv. –lat. pop. *cautelīnus sau *cautelēnus, cf. DA. Cu sensul „încetinel, încetișor, domol, lin”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S., NECULCE, LET. II. În DELR prima atestare este din perioada 1563-1583. În *Hronograf* se află o seamă de atestări anterioare celor din DA: *Sara sta den dosul lui Avraam și, dac-au audzât de născut, ea răsă căținel dentru dânsă f. 11^f; Ședzindu Sampson acolo, în chisoare, începură pre căținel a-i creaște perii capului f. 59^f; Turcii era neînvățați și necărtulari, ce făcea răvași de leamne și cresta pre dânsă și le era în loc de băgare samă, că altă samă nu știia, până ce-i învățară pre căținel grecii f. 481^f.*

cătră prep. – lat. *contra*, cf. DA. Cu sensul „(în legătură cu noțiuni temporale; mai ales precedat de pre. *de*) spre, pe la, aproape de”, cuvântul se află în VARLAAM, C., BIBLIA (1688), N. COSTIN, LET. II. În *Hronograf* se află o altă atestare anterioară textului biblic, importantă pentru completarea redactării cu citate din secolul al XVII-lea: *Iară pentru căce dzâce să să giunghe oaia de cătră sară, așea și agnețul lui Dumnădzău, spre apusul soarelui, la noaă ceasuri s-au giunghiat f. 542^v.*

căută vb. I – lat. *cavitare, cf. DA (explicația etimologică este mai largă).
1. Cu sensul „a avea privirea îndreptată (spre...), a privi, a se uita (spre) etc.; a privi, a se uita”, cuvântul apare într-o serie de texte vechi. În *Hronograf* se află o atestare în contextul: *Ian întrebați-l, ce nu lasă carăta să margă tare, ce tot căută înapoi așea desu? f. 121^f; 2.* Cu sensul special „[...] a prezice, a încerca să afli trecutul și mai ales viitorul din diferite semne și arătări”, cuvântul nu are atestări din epoca veche. În textul nostru cuvântul este utilizat o dată cu acest sens: *Că-i spuseasă niște vrăjitori de ceiea ce căută în steale că va mai fi împărat Iustiniian încă o dată f. 319^v; 3.* Cu valoare impersonală și sensul „a trebui, a fi nevoit să..., a-i veni vremea să...”, cuvântul se află în VARLAAM, C., PRAVILA MOLD., LET. I, LET. II, CANTEMIR, IST. *Hronograful* oferă o altă atestare: *Stătură tare spre îndemnarea lui Tarasâie, ca numai să primască să fie patriiarhu. De ce, și can fară voia lui, numai ce-i căută a priimi f. 357^v.*

căzâlbaş s.f. < tc. *kızıl-baş*, cf. DA, ȘIO II₂; tc. *kızılbaş* (literal, ‘cap roșu’), tc. *kızılbaş*, cu trimitere la diferite limbi balcanice, cf. SUCIU, D. (s.v. *cazâlbaş*). Cu sensul „persan”, cuvântul este atestat în LET. I (M. COSTIN), în mai multe locuri (DA s.v.). Acest termen apare și la URECHE, L. 149, într-un pasaj al lui AXINTE URIC., cu forma *cazâlbaş*²⁰. În DELR, prima atestare este din anul 1675. *Hronograful* prezintă o atestare anterioară celor din DA și DELR: *Și-i socotia Hosroi și-i țânea la cinste mare și mai aleși den căzâlbașii lui, unde i-au vădzut că au făcut atâta bărbătaie la pers f. 440^v.*

căzni vb. IV < sl. *kazniti* (cf. pol. *kazniti* „a pedepsi”, rus. *kaznitĭ* „a pedepsi aspru, a executat”, (refl.) „a se chinui, a se pocăi, a-i părea rău”, rut. *kaznyty*, sb. *kazniti* „a pedepsi”), cf. DA. **1.** Cu sensul „a chinui, a munci, a canoni, a face cuiva caznă”, a supune la torturi; a silui”, cuvântul este atestat în MARDARIE, L., DOSOFTEI, V.S., BIBLIA (1688), NECULCE, LET. II, ANTIM, ap. TDRG. În *Hronograf* apar atestări timpurii în raport cu majoritatea celor din DA: *Săracii de creștini era munciți, și călcaț în tot chipul, și căzniți, și înfricoșeaț de groazăle spurcațelor împăraț f. 355^v; Începu și acesta spurcat a-ș arăta arama și eresăia și începu a căzni creștinii, pentru svinteli icoane f. 376^v; **2.** Cu valoare reflexivă (rar intransitivă) și sensul „a suferi chinuri, a se chinui”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* se află atestări anterioare: „*O, vai de mini, ocainicul [= ticălosul], cum mă muncescu pentru svintele icoani*”. *Și izbindu-să și căznindu-să ca cum era mai cumplit și deșchisă ochii, împăratul, și căută grozav și hlubav f. 388^t; Hadiha, muierea lui Mehmet, vădzându-l că să căzneaste așa cu greu, să căiia ce-au făcut de l-au priimit să-i fie bărbat. Nu numai căce că era sărac, ce unde avea și acea boală scârnavă și urâtă f. 471^v.**

căznitor s.m. < *căzni* + suf. *-tor*. Cuvântul este atestat în MARDARIE, L. În DELR prima atestare este din anul 1649. Cu sensul „persoană care provoacă dureri, chinuri cuiva”, cuvântul are o utilizare și în textul nostru: *Dentr-aceale năroade, vădzând că vor pieri cu toțâi, deaderă foc temnițâi și slobodzâră vinovațâi și să luară căznitorii Focăi și cu Foca după sunetul vinovațâlor și fugiră f. 294^v.*

ceăea adj. dem. < variantă (din cauze de fonetică sintactică) a lui *acel*, cf. DA. În expresia *ce(e)a lume* cu sensul „lumea cealaltă sau de apoi, (în basme) celălalt tărâm”, cuvântul nu are atestări din epoca veche (DA s.v.). În *Hronograf* este utilizat de două ori în această expresie, prima dată în opoziție cu *ceastă lume*: *De cum au datu el mișeilor pentru numele mieu, eu încă-i dau de o sută de ori mai cu asupră pre această lume. Iară pre ceăea lume, îi voi da viață veacinică f. 96^t; Datu-le-au învățatură cum [...] fieștecare, precum au vițuit pre această lume, ori cu avuțâie, ori cu sărăcie, așa va vițui și pre ceăea lume f. 472^t.*

ceas s.n. < paleosl. *časŭ*, cf. DA. Cuvântul este bogat semantic și acest fapt se reflectă și în utilizările în *Hronograf*. **1.** Cu sensul „timp cuprinzând a 24-a parte a zilei sau 60 de minute; o(a)ră”, acest termen apare în COD. VOR., N. TESTAMENT (1648), BIBLIA (1688), CANTEMIR, IST. În *Hronograf* se află multe atestări ale acestui sens: *Ș-au stătut soarele încă 6 ceasuri de cum au fostu*

²⁰ La URECHE, L. 149, acest cuvânt se întâlnește în contextul: „Sultan Amurat [...] vârtoase războaie au făcut cu haldei, ce să numescu acum *cazâlbași*”.

să apuie, până au tăiatu pre toț vrăjmașii săi f. 49^r; Când au fost în șeasă **ceasuri** de noapte, cum fu cuvântul lui Dumnădzău, veni Írimíia și cu Varuh la zidiurile cetății f. 105^r; Toate despre Dânsu să feaceră, adecă și veacii, și aii, și împărțala de dzâle și de nopt, și de **ceasuri** f. 535^r; Ș-au întinsu mânuli în pomul raiului în șeasă **ceasuri**, de au luat strămoșii Adam și Évva de au mâncat f. 552^r, cf. f. 208^v, f. 256^r, f. 290^r, f. 317^r, f. 357^v, f. 542^v etc.; **2.** Cu sensul „moment, clipă”, cuvântul este atestat la CORESI, EV., DOSOFTEI, PS. În *Hronograf* termenul este folosit cu acest sens de multe ori: Și dentr-acela **ceas** ce au făcut pruncul, începu a-ndrăgi Avraam pre Agar f. 9^r; Și dentr-acela **ceas** și începu a scădea putearea lui Solomon și toată isprava lui f. 78^r; Dentr-acela **ceas** l-au și luat împăratul în curțale împărătești f. 404^r; Pre aceasta țâne țâie visteariu ne- // f. 594^r clătít, și neprădat, și de pururea bogatu și avut, carea fu țâie hrănitoare și aplecătoare den **ceasul** ce te-am născut, cf. f. 16^v, f. 19^v, f. 57^v, f. 256^v, f. 330^v; **3.** În expresia într-acela **ceas**, cu sensul învechi și dialectal „în momentul acela, atunci, imediat, îndată, pe loc”, cuvântul este înregistrat în COD. VOR., MARDARIE, L., N. TESTAMENT (1648), BIBLIA (1688), PRAV., PRAV. MOLD., ANTIM, P., AXINTE URICARIUL, LET. II, MINEIUL (1776). *Hronograful* oferă alte atestări din secolul al XVII-lea. Remarcăm că această expresie este des folosită în textul nostru: Iar într-acela **ceas** i-au venit glas de la Dumnădzău și-i dzăsă f. 7^r; Într-acela **ceas** sosí și Isaf de la vânatu și făcu bucate cumu-l învățasă tată-său f. 16^v, cf. f. 25^v, f. 33^r, f. 58^r, f. 110^r, f. 120^r, f. 224^r, f. 280^r, f. 306^r, f. 431^r, f. 532^v ș.a.; **4.** În expresia într-acest **ceas**, cu sensul „acum, la moment, imediat, momentan”, cuvântul nu a fost înregistrat în texte din epoca veche. În *Hronograf*, expresia se află în contextele: Într-acest **ceas** să pierim și noi, și tu, și tot Țarigradul să să pustiască f. 503^v; Într-acesta **ceas** să vă arătaț libovul și vitejiia, că, cu agiutoriul lui Dumnădzău, astădz vom să dobândim țara aceasta f. 509^r; **5.** Cuvântul se află în *Hronograf* și într-un proverb: Și-ș îndelungă vreamea și nu știe ce naște fapta până a treace **ceasul**, adecă agiunge-va să fie viu până mâine, să să pocăiască, au nu va agiunge f. 27^r; **6.** În expresia în **ceasul** ce..., cu sensul „când, în clipa sau momentul în care”, cuvântul este înregistrat în PRAV. MOLD., BIBLIA (1688) și în anul 1784. *Hronograful* oferă alte atestări, anterioare textului biblic: În **ceasul** ce veți audzi glasuri de buciume, și de trâmbiță, și de alte // f. 102^r fealiuri de musíce [...], toți voi să cădeți cu fața la pământ și să vă închinați chipului celui de aur ce au făcut Návuhodonósor împărat; Și arată Avimeleh smochine de 70 de ai, cum era proaspete și cum era, ca în **ceasul** ce le-au luat den smochinu f. 108^v; De va cunoaște el dentru Duhul Svânt, în **ceasul** ce vom sosí, că ești împărăția ta și cu mine și ne va dzăce pre nume, trebuie, den ce ne va da învățatură, numai să facem f. 370^v; **7.** Cu sensul „prilej, ocazie”, cuvântul nu are atestări din epoca veche. *Hronograful* oferă o atestare: Iară el ș-au fost pascăndu prilejul cându-ș va găsi vreamea și **ceasul** ca să omoar[ă] pre împăratul f. 166^v; **8.** Cuvântul este folosit și în construcția a-și aștepta **ceasul**, probabil o expresie – dacă între atestările redactorului se mai adaugă și alte atestări –, cu sensul „a fi gata de moarte, a fi pregătit să moară”, neînregistrată: Și toț corăbierii amuțăsă și-ș aștepta **ceasul** ca numai să să înneace f. 320^r; **9.** În sintagma **ceasul** morții,

cu sensul „clipele imediat premergătoare (unui eveniment important), cuvântul nu are atestări din epoca veche. Apare o atestare din ALEXANDRIA 1799, în sintagma *ceasul de naștere*, lucrată în același loc. *Hronograful* oferă o atestare: *O, fraților, astădz ne sosî ceasul morții sau a robirei* f. 479^r; **10.** Precedat de articol nehotărât, împreună cu care constituie o locuțiune adverbială, cu sensul „deloc”, termenul se află în contextele: *Iară Daniil prorocu foarte avea cinste mare la Chira împărat, cât nu putea împăratul un ceas să hie fără Daniil proroc* f. 121^v; *Ahileu craiu, daca-l pusără mai mare oștilor, au luat oștile elenești și pre Palamidu filosoful cu dânsu, că foarte-i era drag și nu putea un ceas fără dânsu* f. 138^r; **11.** Cu sensul „moment în care se întâmplă un anumit eveniment (predestinat)”, cuvântul se află în contextele: *Iară Hristos n-au vrut să să dea jidovilor, că încă nu era sosātu ceasul acela* f. 540^f; *Și cătră ucenicii săi dzăsă: „Venit-au ceasul ca pentru să să slăvască Fiul omenescu”* f. 540^v; *Să ruga Părintelui dzăcând să-l treacă potiriul <cel> de moartea de pre cruce, să nu-l bea, că încă n-au fost sosât ceasul* f. 551^v; *„Acmu dzăcu, acmu sufletul meu s-au cutremurat, Părinte, mântuiește-mă de ceasul aceasta”* f. 556^v; *Mai multu să te păzăști de moarte și de ceasul ei cel cumplit și amaru; că-ț va //* f. 597^{r21} *îndrăzni ca unui om prostu, și nu împărat; 12.* Semnalăm faptul că termenul se află în *Hronograf* și în sintagma *mică de ceas* „clipă, secundă” (cf. DLR s.v. *mică*), în contextele: *Și iar să rugară lui Dumnădzău Moisi și Aaron și să rășchirară într-aceaia mică de ceas, cât nu să mai vădzură nice unul, necăiuri* f. 33^v; *În locu trimisă Dumnădzău pară de focu den ceriu și arsă acea jirtfă cum era, cu apă, cu leamne, cu pietri, cu totului tot și încă și locul unde au fostu era a<scru>mat, într-aceaia mică de ceas* f. 83^r.

ceasornic s.n. < bg. (sau v. rus.) ЧАСОВНИК, apropiat de *ornic*, cf. DA. Cu sensul „aparat care arată ceasurile, ceas, ornic; orologiu, pendulă”, cuvântul este atestat prima dată în ANON. CAR. În DELR prima atestare este din anul 1650. L-am întâlnit și în M. COSTIN, O., cf. *Glosar*²² și în R. GR. 171, cu forma *ceasornec*²³. *Hronograful* îmbogățește redactarea cu o atestare: *Vru să puie ceasornice în Țarigrad, să bată ceasuri, ca și la Venețiaie, ce nu-l lăsară imamii, adecă dascălii* f. 523^r.

ceată s.f. < paleosl. *četa*, cf. DA. **1.** Cu sensul „clasă sau corporațiune de oameni de aceeași condițiune sau situație socială, tagmă, cin”, în sintagme specializate ca *ceata sfinților*, *cetele îngerești* sau *de îngeri*, cuvântul apare în VARLAAM, C. În DELR prima atestare este din anul 1500. În *Hronograf*, lexemul este utilizat cu acest sens și în sintagme de același tip ca cele din DA: *Să mă pui și pre mine în ceata lui arhidiaconu Ștefan, căce că eu încă mă trag dentru siminția lui* f. 186^f; *L-au luat și l-au dus acolo, într-acea peștere cu draci mulți și i-au chematu, acel vrăjitoriu, și sosi un căpitan cu toată ceata sa* f. 207^v;

²¹ În ms., la legare, a fost numerotat greșit, f. 598^r, iar foaia a fost legată greșit, după f. 598^r (numerotată 599^f).

²² Cu forma *ceasnic*, cuvântul este atestat și în cronică lui Radu Greceanu, cf. DENSUSIANU, O. III, p. 125.

²³ În R. GR. 171, cuvântul este prezent în pasajul: „Trimițând mării-sale și semn de dragoste un *ceasornec*”.

S-au înfricoșat foarte și pururea să rugă lui Dumnădzău să-l spășască și să-l destonicească în **ceatele** direpțâlor f. 392^v; Și vădzu **ceatele** toate a direpțâlor în raiu și **ceatele** păcătoșilor în iad, ș-au adus aminte de cuvintele lui Theodosâie și de a surori-sa f. 392^v; Vor să să facă **ceata** direpțâlor, și **ceata** prorocilor, și **ceata** apostolilor f. 553^v; **2.** Cu sensul „un număr oarecare de persoane adunate la un loc (pentru o acțiune comună) etc.”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S., LET. II, CANTEMIR, IST. În *Hronograf* întâlnim o atestare anterioară: *Pe după săvârșirea Theodorii, nemaifiind rudă de împărați, rămasă tot primenindu-să și îndesându-să boiërii și făcându-să ceate, carii pe cine vor pune împărat* f. 453^v.

ceățã s.f. – lat. pop. (în glose) *caecia*, cf. DA. Cu sensul „aburi de apă necomplet condensați care plutesc în aer etc.”, cuvântul este atestat în BIBLIA (1688), DOSOFTEI, PS. și în anul 1784. În DELR prima atestare este din anul 1640. În *Hronograf* se află o atestare anterioară celor din DA: *Vădzurã fără veaste unde au apucat pre un copilaș o ceățã ca un nuoru și l-au suit în naltul ceriului* f. 256^f.

ceaúș s.m. < tc. *čauš*, cf. DA, ШИО II, V. Arvinte, MLD II Ex.: 39, tc. *çavuş*, cf. DELR, SUCIU, D. Prezența termenului în *Hronograf* a putut fi influențată și de cuvântul τζαούσιος din textul grecesc. Cu specificarea „la turci” și sensul „funcționar inferior al sultanului turcesc, făcând mai ales serviciu de ușier la Curte, de curier însărcinat să transmită poruncile în toate părțile imperiului sau de aproad aducând pe vinovați înaintea justiției”, cuvântul este atestat în LET. I (M. COSTIN) (DA s.v.). În DELR prima atestare este din 1535–1545. În *Hronograf* se întâlnesc atestări mai timpurii decât cele din DA: *Eparhul trimisă pre un ceaúș la stolnicul să-l cheame să vie la giudeț de față, precumu-i obicina* f. 284^v; *Cu voia săborului, trimisără ceaúși după Theolipt să-l aducă* f. 522^f, cf. f. 572^f. În *Hronograf*, cuvântul se întâlnește și în sintagma: *ceaúșul cel mare* f. 572^f, care corespunde sintagmei din K (p. 526) ὁ μέγας τζαούσιος și care se află și într-un alt context: *Patriarhul au chemat tot clirosul besearecii și au luat și pre ceaúșul cel mare a împăratului* f. 495^f.

cenúșã s.f. – lat. **cinusia*, cf. DA. Cu sensul „substanță minerală prăfoasă și (de obicei) răcită (în opoziție cu spuza, care e fierbinte) care rămâne după arderea unor corpuri organice (lemne, cărbuni etc.)”, cuvântul apare în ANON. CAR. și PSALT. În DELR prima atestare este din jurul anului 1500. *Hronograful* oferă atestări din secolul al XVII-lea: *Prorocul scoasă un ciur plin de cenușe și începu den fundul capiștii a veni înapoi cu dosul cătră ușe* f. 122^f; *Atâta au arsu de rău, cât și pietrili s-au amistuit în foc, de s-au făcut cenușe* f. 507^v.

cerb s.m. – lat. *cervus*, cf. DA. Cu sensul „mamifer patruped rumegător, cu coarne ramificate, care cad și se înnoiesc în fiecare an”, cuvântul este prezent în PSALT., CORESI, PS., ANON, CAR., LET. II, DOSOFTEI, V.S., LET. III. În DELR prima atestare este din jurul anului 1500. *Hronograful* oferă alte atestări, anterioare celor din letopiseț: *Mai tare va hi oaste de cerbi sălbateci și de altã hiarã, când vor avea capu mai mare un leu să fie pre dânșii, decât o oaste de lei vrăjmași, când voru avea un cerbu mai mare să li hie cap pre dânșii* f. 261^v.

cercã vb. I – lat. *circare*, cf. DA. **1.** Cu valoare tranzitivă și sensul „a examina, a supune unei cercetări, a cerceta (cu de-amănuntul) etc.”, cuvântul se află într-o serie de texte vechi. Oferim atestări și din *Hronograf*: *Străgarã toț*

creștinii ca **să să mai cearce** acest giudeț... și li rămasă lucrul așa f. 521^f; *De va hi vreo îndoială la vriun giudețu, precum nu i s-au giudecat giudețul pre direptul, // f. 545^v acestuia giudețu să nu să rupă, ce să să dea vreamă și soroc să să mai cearce*; **2.** Cu valoare tranzitivă și sensul „a căuta (adesea în opoziție cu afla sau găsi)”, cuvântul se află în diverse scrieri vechi. Prezentăm și o atestare din *Hronograf*: *Voroava loru era pentru Dechie împăratu, cumu-i va hi cercându să-i găsască, pentru să-i muncească* f. 248^v; *Iară pre Ștefan Persul, caimacamul, [...] cercară-l și-l prinsără, și încă pre un călugăr, pre anume Theodor, ce au fost și el musaip la taineli împăratului ceale rreale* f. 318^f.

cercăre s.f. < vb. *cerca*. **1.** Cu sensul care provine din primul sens al verbului prezentat anterior, „cercetare, examinare (cu de-amănuntul)”, lexemul nu are atestări din epoca veche. În *Hronograf* se află în contextele: *Adusă pre tatăl copilului, pre jidov, și feace împăratul cercare mare pentr-aceasta și să află așa adevărat* f. 287^v; *Îndată feace cercare mare pentru moartea tătâne-său, cum au fost, și să oblici* f. 313^v; **2.** Cu sens care s-a dezvoltat din al doilea sens al verbului prezentat aici, „căutare”, cuvântul apare în *Hronograf* în contextul: *Îndată feace împăratul cercare și-l aflară și dzâsă de-l închisără* f. 360^f; **3.** Cu sensul „căutare, iscodire, ispitire”, termenul se află în contextul: *Tu, audzându că s-au făcut Dumnădzău omu, nu-ți turbura cugetul a mai cercarea, fără ce să credz minunea a lui Dumnădzău cea adâncă și cu firea necuprinsă* f. 549^f, cf. f. 544^f ș.a.

cercătă vb. I < contaminare din *cerceta* și *căta*, cf. DA, SCRIBAN, CIORĂNESCU. În DELR se consideră că aceasta este o variantă a verbului *a cerceta* (s.v.). În *Hronograf*, termenul are sensul „a cerceta; a studia, a medita (asupra unui lucru), a cântări; a scruta”. Cu această formă, cuvântul este atestat la DOSOFTEI V.S.²⁴, dar cu sensul „a cerceta; a se interesa de cineva (spre a-i veni în ajutor), a vedea de cineva, a avea grija cuiva, a îngriji, a căuta”. **1.** În *Hronograf*, cuvântul are sensul „a examina (cu de-amănuntul), a cerceta” și se află în contextul: *Va cercăta de amărunt cuvântul acesta și va sămălui aii făcând începătură de la Ishoda Cniga* f. 529^v; **2.** Cuvântul are și sensul „a căuta, a iscodi; a ispiti”: *Slăveaște putearea Urdzătorului și nu te mai săli a cercătarea adâncurile lui Dumnădzău, nice să te înșeale firea* f. 549^f.

cercetă vb. I – lat. *circito*, -*äre* DA. **1.** Cu sensul „a căuta să știi, să afli, a te informa, a face întrebare”, în DA cuvântul este atestat în TETRAEV. (cca. 1650–1675). În DELR prima consemnare este din anul 1567. În *Hronograf* întâlnim una din primele atestări, cu o formă conjugată veche de conjunctiv, persoana a III-a sg.: *Ce au și trimis mai de sirgu să cearcete carii-i sint aceia ce au scornit întâi aceastea lucruri, de s-au potrivit împăratului pentru Ioanu Zlataustu* f. 241^f; **2.** Cu sensul „a examina (cu de-amănuntul), a cerca”, cuvântul se află în contextul: *Nice să cuvine să creadză giudețul fiece cuvinte cu pără și cu ce defaimuri, fără să nu cearcete bine și de amăruntul* f. 545^v.

cerchéz s.m. < tc. *čerkez*, cf. DA, tc. *Çerkez*, *Çerkes*, (dial.) *çerkez*, *çerkes*, cf. DELR, SUCIU, D. Cu sensul „numele unei seminții arice din grupa vestică

²⁴ Vezi și Manea 2006: 336, unde autoarea aduce și un alt exemplu decât cel din DA, din DOSOFTEI, V.S.: „Veniiă [...] de *cercăta* pre toți călugărașii pre la chilii” (sept. 24^v/7).

a popoarelor din Caucaz”, cuvântul are atestări din anul 1642, M. COSTIN, LET. I, cronica lui Neculce. În DELR prima atestare este din anul 1587. *Hronograful* oferă mai multe atestări cu forma de feminin și de masculin plural, anterioare scrierii lui Miron Costin: *Să cutremură Iustiniian și să vorovi cu muiërea-și și o trimisă la cercheazi, de o aședză* f. 320^f; *Împăratul trimisă catarge multe ca să-i aducă împărăteasa de la cercheji, de unde o trimiseasă* f. 321^v; *Au născut împăratului fiiu de cerchiaza Irina, fata haganului* f. 348^f; *Nu i să cade ei împărăția, unii muieri și unii cerchează, fiind de altă limbă, ce lor să cade împărăția* f. 362^f, cf. 583^f.

cérere s.f. – de la verbul *cere*. Cuvântul apare într-o serie de texte vechi, cu diferite sensuri. În *Hronograf* se întâlnește cu sensul „solicitare”, îndeplinind funcția de complement intern: *Nu uita pre ceia ce-ț vor ceare vreo cearere, ori să-i dăruiești cu vreun daru, ori cu vreo mesărie de boierie sau cu altu daru cuvenit și cu cinste* f. 607^v.

țărămonie, țarimonie, țirimonie, variante de la *ceremonie*, s.f. – un neologism intrat în limba veche prin pol. *ceremonia, cerymonia* sau rus. черемония, iar mai târziu, din latină *caerēmōnīa, -ae* sau it. *cerimonia*, cf. DA (s.v. *ceremonie*). Cu sensul forme exterioare și regulate și de oarecare pompă, la săvârșirea unui cult religios, cuvântul este atestat în LET. II și CANTEMIR, I. În DELR se prezintă o primă consemnare din anul 1648. Am întâlnit cuvântul și în R. GR. 131²⁵. *Hronograful* conține atestări anterioare celor din DA, în contextele: *Scrisă împăratul Iovianu la marele Athanasie, să-i scrie toate învățăturile și țirimoniile a svintei legi creștinești și să știe și mai bine* f. 220^f; *Mâncând și bând cu o samă de boiëri, multe să hvăluia și-i urla capul pentru svântul săbor și pentru alte țarimonii a svintei besearecei* f. 323^v; *În locul acestuia patriarhu [...] au fost pus pre mitropolitul de la Larisa, anume Ieremiia, om bun și cărtular mare, iară gros den fire și nechitit cu țărămoniile călugărești și cu obicinile* f. 519^f.

cerésc adj. < *cer* + suf. *-esc*. Cu sensul „dumnezeiesc, divin”, cuvântul apare în COD. VOR., N. TEST., BIBLIA (1688), DOSOFTEI, PS. În DELR prima atestare este din perioada 1563–1583. *Hronograful* prezintă o atestare anterioară textului biblic: *Aceasta împodobeaște împărăția și agoniseaște nume cinstit și bun împăraților pururea și despre toț lăudaț întru această viață, iar întru ceia ce ni să meneaște fericire cerească și bucurie nesăvârșită și veacinică* f. 593^f.

cețăș s.m. < *ceată* + suf. *-aș*. Cu sensul „părtaș, soț, tovarăș etc.”, cuvântul apare într-o serie de texte vechi. În DELR prima atestare este din anul 1610. *Hronograful* oferă o altă atestare: *Iară el, spurcatul, pe după ce-l bătură, s-au svătuuit cu o samă de cețași ai lui, iconoboreți ca și dânsul, ca să năpăstuiască pre Svântul Methodie* f. 393^f.

cețăteán s.m. < *cetate* + suf. *-ean*. Cu sensul „locuitor cu îndatoriri militare al unei cetăți, al unei fortărețe sau al unui oraș întărit”, cuvântul este folosit în LET.

²⁵ În R. GR., p. 131, cuvântul se întâlnește în pasajul: „Cu litie în biserică întrându și făcându-și țermoniile cele de cinste ce i s-au căzut”.

I, DOSOFTEI, V.S.²⁶, MINEIUL (1776). Conform DELR, prima atestare datează din perioada 1563–1583. Textul nostru oferă următoarele ocurențe, utile pentru redactare, anterioare celei din scrierea lui Dosoftei: *Oamenii, cetățeanii de Solom, multă rrăutate trasără, și moarte, și robie, de-i lua robi și-i despărțâia* f. 467^r; *Iară cetățeanii, de păreare bună, să pogorâră la dânși, de să întreba de sănătate și da mâna unii cu alț* f. 499^r.

ceténie, citénie s.f. < slavona bisericească (paleosl. *čiteije, četanije*, rus.-bis. *čitanija*, bg. *čétenie*, sb. *čitanje*), cf. DA s.v. *citanie*. Cu sensul învechit „faptul de a lua cunoștință de conținutul unei scrieri (cărți), instruire prin citit, citeală; lectură, studiu”, cuvântul este atestat în CORESI, EV., într-un HRONOGRAF, ap. GCR, I, în DOSOFTEI, V.S., MINEIUL (1776). În DELR prima consemnare datează din perioada 1563–1583. În *Hronograf* se află alte atestări, de la mijlocul secolului al XVII-lea. Două dintre acestea care se referă la citirea din cărțile bisericești și se pare că au un sens într-o anumită măsură diferit față de sensul prezentat. Acest sens va putea fi definit de către redactorul cuvântului, care va realiza schema lexicografică pe baza mai multor atestări: *Somnul ei era numai cât ațâpiia și să și scula la rugă și la cetenie* f. 420^r; *Cnigele de cetenii a necărtularilor, chipurile sântu, adecă icoanele, și laudă de cinstea svințâlor* f. 563^v; *În ce chip trupul să hrănește și să îngrășe de bucateli care mănâncă, într-acesta chip și sufletul să întărește și să hrănește dentru cuvintele ceale duhovnicești și dentru citenii și ucenii (= învățături)* f. 604^r, cf. f. 592^v, f. 604^r.

chentinăr s.n. < ngr. κεντηνόριον (= m. lat. *centēnārīum*), cf. DA (s.v. *chindinar*). Cuvântul are sensul „măsura de greutate de 150 de litre” și este atestat în MOXA, cu forma *chindinar* (specificat „numai la Moxa”) (DA s.v. *chindinar*). În *Hronograf* este un împrumut contextual, κεντηνόριον, în K (p. 272). Traducătorul îl consideră mai puțin cunoscut și, de aceea, îl glosează în context. Acest termen a fost preluat din K și în traducerea lui Dosoftei, *Novă adunare de istorii...*²⁷. În *Hronograf*, cuvântul apare în câteva locuri: *Ș-au și trimis împăratul 50 de chentinari de galbeni* f. 266^r; *Cheltuiala care era să cheltuiască iarăși într-acelea dzâle, adecă 12 chentinare de galbeni, adecă cântare [...], îi arunca împăratul la năroade, de să făcea bucurii și veselii* f. 281^v; *Cumpăniră aurul și ieși o mie și noadzăci de chentinare, adecă cântare, iară argint să aflară trei mii de chentinari* f. 396^r; cf. f. 269^r, f. 329^v, f. 353^v, f. 397^r, f. 440^r ș.a.

chervăsărie s.f., variantă de la *carvasarâ* < tc. *kervan seray*, cf. DA (s.v. *carvasara*) „edificiu în care se afla vama turcească, în care trăgeau în gazdă negustorii turci cu mărfurile lor”. În SUCIU, D. se indică etimologia tc. *kervansaray*, (învechit) *karvansaray*, *kervanseray*, *karvanseray*, **karvasaray*, **karvasariye*. În DA, termenul a fost identificat în câteva texte vechi. *Hronograful* oferă o altă atestare: *Să făcea vlădici și episcopi și procleațăi și era toate lucrurile făcute fără pravilă și fără leage, cum era mai rrău. Că mai să făcusă Patriarhiia chervăsărie și lacaș de curvie* f. 519^r.

²⁶ Cuvântul este semnalat și în Manea 2006: 274.

²⁷ În Dosoftei 1689, pe care l-am fișat pentru diferite studii, acest termen apare în pasajul: „Cinci sute de țentinare (pe margine: cântar de aur) am îngropat” f. 236^v.

chesár(i) s.m., variantă de la *cezár* – lat. *Caesár*, -*áris*, cf. DA. Termenul putea fi cunoscut traducătorului *Hronografului* și din limba latină, dar cel mai probabil l-a preluat din K (p. 526 ș.a.). **1.** Cu precizarea „termen literar; învechit” și sensul „împărat (roman), imperator, cezar”, cuvântul este atestat în COD. VOR., N. TEST. (1648), M. COSTIN, O., BIBLIA (1688) (DA s.v. *cezár*). În *Hronograf*, lexemul se întâlnește în contextele și atestările sunt anterioare celor din scrierea lui M. Costin: *Adusără acolea și pre Tiverie chesari* f. 288^r; *Pre Domnul Hristos, cându l-au întrebat ucenicii săi au ieste a să darea chinson lui chesaru, adecă poclon, iară Hristos, încă îi întrebă* f. 565^v; *Să dați de a chesarului, lui chesaru, și de a lui Dumnădzău, lui Dumnădzău* f. 565^v; *Era împărat samodârjeșu acesta împărat Avgust chesariu și oblădui toată lumea suptu ascultarea lui* f. 580^v; **2.** Cu sensul „titlu dat unor demnitari în Imperiul Bizantin, care ocupau locul al doilea, după împăratul” (DA s.v. *cezár*), cuvântul nu este atestat în epoca veche. În *Hronograf* este folosit de mai multe ori: *Când s-au împlut 30 de ai de împărăția lui, au pus chesaru pre o slugă a sa, anume Dalmatie* f. 203^r; *Feace pre Galu chesaru la răsărit și-i pusă numele pre numele său, și-i dzicea Galu Costantin chesaru* f. 208^v; *Au stătut împăratu Vasiliscu și au pus chesaru pre un fecioru al său* f. 262^v; *Pre acesta l-au luat împăratul fiind și omul lui și l-au făcut chesariu Răsăritului, cum am dzăce pașe la Misirliu* f. 286^r; *Dacă-ș mărită featele, feace pre amândoi ginerii chesari: pre Mavrichie la Răsărit, iară pre Gherman la Apus* f. 289^r; *Feace împăratul pre Roman, socru-său, chesari, să fie toate treabeli împărăției după dânsu, șa oștilor, cum s-ari dzăce veziri* f. 429^r, cf. f. 353^v, f. 429^r, f. 435^v.

chică s.f. < sl. *кика*, bg. *кика*, sb. *kika*, rus. *кика*, cf. DA. **1.** Cu sensul „părul capului în întregime, crescud lung, (astăzi, numai) părul care cade pe ceafă sau pe spate la bărbați, dar mai ales la fete, neîmpletit sau împletit etc.” (DA s.v.), cuvântul este atestat în ANON. CAR., BIBLIA 1688, BERTOLD (1779), TREPETNIC (1779). În DELR prima atestare este din anul 1575. *Hronograful* oferă o atestare anterioară textului biblic: *Dzăsă de-i tăiară chica capului și-l dezbrăcară* f. 285^r; **2.** În *Hronograf* se află și o utilizare figurată, care se referă la dâra luminoasă lăsată pe cer de comete: *S-au arătat o stea cu chică spre răsărit, foarte luminoasă* f. 348^v; *Să arătă un luceafăr, comit, cum am dzăce, cu chică și // f. 453^r mergea despre răsărit spre apus.*

chiclóp s.m., variantă de la *ciclóp* < gr. *Κύκλωψ*; în DA (s.v. *ciclop*) este considerat neologism din fr. *cyclope*, provenit din lat. *cyclops*, iar acesta este preluat din grecește. Cu sensul „figură mitică de uriaș cu un ochi în frunte”, cuvântul nu are atestări pentru epoca veche. În DELR prima atestare este din perioada 1794–1820. În *Hronograf* este un împrumut contextual și pare a fi nume propriu, *Κύκλωπος* K (252). Cu toate acestea l-am înregistrat, pentru că termenul este utilizat și ca substantiv comun, fapt care va reieși mai bine din atestările deținute de redactor: *Să cheamă așea acea țară, pre mâna lui Chiclop. Acesta Chiclop au fost, precum spune filosoful Omir, că n-au fost ca alți oameni, ce au fost având numai un ochi în frunte* f. 575^r.

chil s.n. – în DA (s.v. *chilogram*) este considerat neologism din franceză (compoziție savantă din gr. *χιλιοι* „o mie” și *γράμμα* „gram”). Prezența

cuvântului în forma *chil*, considerată în DA variantă de la termenul *chilogram*, indică faptul că acesta a fost un cuvânt de sine stătător, independent de neologism: *Avea acel bodzu obroc mare den visteriia împărăției, că-i ducea în toate dzileli 12 chile de făină de făcea pâine* f. 121^r; *Ioan, fratele împăratului [...], au și trimis pre la Elada, și la Peloponis, și pre aiurea, de au cumpărat o sută de modii de grâu. Și modiuul – câte de optu chili* f. 448^r.

chilie s.f. < paleosl. *kelĭh*, *kelija* (rus. *kéliia*, *kéliia*, bg. *kelija*, *kilija*), din gr. *κελλί(ον)*, cf. DA. **1.** Cu sensul „odăiță în cuprinsul mănăstirei, în care locuiește un călugăr sau o călugăriță, odăiță de sihastru, cămară, cămăruță”, cuvântul apare în ANON. CAR., LET. II și într-un text al mitropolitului Dosoftei, ap. CGR I. În DELR prima atestare este din anul 1529. În *Hronograf* întâlnim câteva atestări, anterioare scrierii lui Dosoftei: *Ș-au luatu iertăciune de la toți și-au intrat în chilie-ș* f. 201^v; *Au mârșu singur la chiliia lui Sveatii Vasilie și-i cădzu la picioare, rugându-să să-l ierte și să să roage lui Dumnădzău* f. 224^v; *Aceastea învățături dzăsă Svântul patriarh Gherman cătră împărăteasa și să dusă la chilie-și* f. 389^v, cf. 520^v; **2.** Cu sensul „pivniță”, cuvântul nu are atestări din epoca veche. Textul nostru oferă un exemplu cu acest sens: *Pre Theofan l-au închis întăiu în Curțile Slobode, ce era făcute de Irina împărăteasa, într-o chilie întunecoasă, și l-au ținut acolo închis doi ai, de-l leșina de foame și de seate* f. 373^v.

chin s.n. < magh. *kin*, cf. DA. Cu sensul „suferință fizică (crudă), caznă, muncă, tortură, supliciu, (învechit) patimă”, cuvântul apare într-o serie de scrieri vechi. Conform DELR, prima atestare este din jurul anului 1500. Unul din contextele sugestive și bune pentru ilustrare semantică din *Hronograf*, este următorul: *Precum cuvântul naște den gându fără chinu, așea și Cuvântul lui Dumnădzău au născut den Părintele fără chinu* f. 536^r.

chinuî vb. IV < *chin* + suf. *-ui*, cf. DA. Cu utilizare învechită, cu valoare intransitivă și sensul „a suferi (torturi), a pătimi, a răbda (chinuri), a se canoni; a păți (ceva)”, cuvântul se află într-o serie de scrieri vechi. Prima atestare din DELR este din jurul anului 1500. În *Hronograf* verbul se întâlnește în contextele: *În ce chip raza soarelui nice să taie, nice să răneaște, așea și dumnăzăirea lui Hristos, neusăbită fiind de trup, chinuia trupul, iară dumnăzăirea nu chinuia* f. 530^v; *Și strastiile lui Hristos, adecă când chinui trupeaște, într-aceaia vreamă s-au făcut* f. 540^r.

chinson s.n. (cuvântul nu are accent în manuscris) < gr. ecl. *κῆνσοϛ* '1. un fel de monedă; 2. impozit pe cap de om', cf. GHIOVANIS; cuvântul este glosat în context prin „plocon”, „dare” și preluat din cronograful grecesc cu forma de acuzativ: *Pre Domnul Hristos, cându l-au întrebat ucenicii săi, au ieste a să darea chinson lui chesaru, adecă poclon, iară Hristos, încă îi întreabă* f. 565^v. În K [φιζ] (= 517), cuvântul se află în pasajul: *ὄταν ἐρωτήθη, εἰ ἔξῃστι δῶναι κῆνσον Καίσαρι.*

Acest termen a fost preluat ca atare și în cronograful tradus de Dosoftei după K, *Novă adunare de osăbite istorii...*, ms. 3456 și este folosit fără glosă: *Toate câte era în cort, și Domnul Hristos, când s-au întrebat: oare cad-se chinson chesariului?* f. 354^r.

chíon s.n. < ngr. κίονας „stâlp, coloană”, cf. GHIOVANIS. Cuvântul nu este înregistrat în DA. În *Hronograf* este un împrumut contextual, cum, foarte probabil, a fost preluat și în alte traduceri după texte grecești în epocă: *Iară gios, pre fața besearecei, suptu oglașenii, sintu 16 stâlpi și 10 chioane mare și foarte gros* f. 187^r. Cuvântul apare în diverse locuri în K. În cronograful tradus de Dosoftei a fost împrumutat în mai multe contexte, inclusiv cu pluralul ca în grecește, ca un neologism pe care cărturarul l-a considerat un cuvânt ca atare, fără a-l adapta fonetic întotdeauna. Într-una din situații apare însoțit de sinonim: *Sint și stâlpi de marmuri, 8, de lungi de 8 picioare, scoși în afară. Și gios la pomosteală, sint stâlpi 16 și chionii groase dzece* f. 112^r; *Toată curte Sântului mormânt este cu marmuri cu ozoră împisrită pre gios pomosteala și sint patru stâlpișori, chionia* f. 114^r; *Ș-au pus-o pre 12 picioare, chionii de argint și o au înscăunat* f. 187^v.

chíot s.n. < derivat din onomatopeea *chui* + suf. *-ot*. Prima atestare în DELR este din anul 1581. **1.** Cu sensul „strigăt de durere, vaiet, țipăt”, cuvântul este consemnat în CUV. D. BĂTR. II, MOXA. În *Hronograf* se află alte atestări: *Cum i-au lovit fără veaste, au început a să face chioate și vaiete și fugiia toți în toate părțile* f. 65^v; *Și să feace un chiot, și un trăsnet, și vaiete, și bocete, cât să cutermura pământul și să audziia vaietele și chioatele până la ceriu* f. 145^r; *I s-au făcut plângeri, și boacete, și chioate, cât s-au fost audzind glasurile și țipetele în ceriu* f. 230^v ș.a.; **2.** Cu sensul „strigăt de bucurie, de veselie, de biruință”, cuvântul este folosit în DOSOFTEI, PS. În *Hronograf* este prezentă o atestare anterioară: *Să pogorî Moisi den măgură și veni până supt poala muntelui și ascultă și audzi //* f. 41^v *chioate, și glasuri, și cântece, și jocuri cu tâmpene, în vesăliia vițâlului*; **3.** Cu sensul „strigăt de vânătoare, de goană (cu care se alungă fiarele)”, cuvântul este atestat în CANTEMIR, IST. În *Hronograf* se află o atestare anterioară: *Iară într-altă dată iarăș au ieșit împăratul la vânat. Și, de chioatele oamenilor și de străgări, au ieșit un lup mare, de fugiia* f. 405^r; **4.** Cu sensul învechit „(întrebuițat aproape numai la singular, cu înțeles colectiv) strigăte de luptă, de atac”, cuvântul este folosit în BIBLIA 1688, DOSOFTEI, PS., CANTEMIR, HR. ș.a. În *Hronograf* se află atestări anterioare: *Să feace o năvală mare și un chiot și gâlceavă, cât să audziia glasurile până în ceriu. Iară săgețile și sulețile cădea asupra lor ca ploaia den nuori* f. 140^v; *Ș-au datu amândoi foarte război tare și iute, câtu să audziia trăsnetele și chioatele până la ceriu* f. 228^v; *Și acela războiu vrăjmașu să feace, cât cine poate să scrie trăsnetele și buhneteli de pușci, și de sâneată, și de chioteli oamenilor?* f. 516^v.

chip s.n. < magh. *kép* (dial. *kíp*), cf. DA. Prima atestare din DELR este din jurul anului 1500. **1.** Cu sensul „plan (al unei clădiri, al unei cetăți)”, cuvântul apare în LET. II și în DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* există o atestare anterioară: *Deade David scrisoare pre mâna lui Solomon tot chipul besearecii, cumu-l va face și-i deade izvod de heruvimi, cumu-i va face și cum să le hie aripile întinsă, să să agiungă unul de la altul* f. 72^v; **2.** Cu sensul „statuie”, cuvântul este atestat în VARLAAM, C. *Hronograful* oferă noi consemnări: *De libovul lui Hristos, iară acea muiere au cheltuit ș-au făcut un chip cum au fostu a lui Hristos și l-au pus în mijlocul cetății, naintea casăi sale* f. 213^r; *Dac-au pus acel chip a împărăteasei*

acolo, în toată vremea strânga haburi și jocuri, cu surle și cu tâmpeni f. 238^f; Atunce au cădzut și stanul de piază cu **chipul** lui Arcadie împărat, și altor împărați **chipuri** de pren stanuri de piază, au cădzut f. 344^v; **3.** Cu sensul „înfățișare a unei persoane sau a unui obiect prin desen, pictură ș.a.: tablou, icoană, desen, pictură, zugrăveală etc.”, acest termen este atestat în PRAVILA MOLD., CANTEMIR, HR. În *Hronograf* se află alte atestări, mai timpurii decât în scrierea lui Cantemir: *Să te scoli să te duci la poarta cetățai și să cauț de-o parte deasupra porțai cetățai, să tai cu un ciocan în piatră, că vei găsi un chipu a lui Hristos* f. 333^f; *Tu, în ce chip vei defăima, o, necredincioasă, chipurili icoanelor, carele ieste învățatură de pravilă să să facă?* f. 561^v; **4.** Cu sensul „înfățișare, aparență, aspect, exterior, ipostas, figură”, cuvântul apare în CORESI, EV., DOSOFTEI, V.S., LET. III, MINEIUL (1776). În *Hronograf* se află atestări anterioare celei din scrierea lui Dosoftei: *Acesta ce era și ieste slăvit și mărit despre heruvimi și despre serafimi, s-au plecat pre sâne și luă chip //* f. 554^v *de om; Carele nu să va închina icoanei, acela nice Fiului lui Dumnădzău nu să închină, carele ieste chip viu și nedespărțat a nevădzutului Dumnădzău și Părinte* f. 562^v; *Să facem omu în chipul nostru și în podoaba noastră, ca pentru să adevereadză pre Fiul și pre Duhul Svânt* f. 526^f; **5.** Cu sensul „apariție, vedenie, arătare, spectru, imagine”, cuvântul este prezent în DOSOFTEI, V.S. *Hronograful* oferă o atestare mai timpurie: *Ascultă Dumnădzău ruga lui Costantin și-i arăta în ceriu chipul svintei cruci, făcut cu steale* f. 175^f; **6.** În locuțiunea prepozițională în *chipul* cu sensul „în felul, în calitate, de, ca, la fel cu etc.”, cuvântul este atestat în CORESI, EV., VARLAAM, C., PRAV., LET. I, AMIRAS, CANTEMIR, IST. *Hronograful* prezintă o atestare de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Era Svințtia sa în trup de vârstă nici prea mare, nici iarăș mică: svânta față îi era în chipul grâului, albă și rumână* f. 580^f; **7.** Cu sensul „gen, sex”, cuvântul nu este înregistrat în DA. În *Hronograf* apare cu acest înțeles de două ori: *Au scris capu de pravilă Theodosie împărat, să nu să mai facă chip muierescu diiaconi în besearecă, până nu să vor face de 60 de ai* f. 229^v; *Chiamă-să și Fiul omenescu, pentru căce ș-au împreunat dumnădzăirea cu întruparea și pentru noi au suferit naștere den chipu muierescu* f. 555^f; **8.** Cu sensul „față, obraz, figură”, cuvântul se află în MARDARIE, L., MINEIUL (1776). *Hronograful* oferă o atestare anterioară celei din Minei: *Au zugravii datorie a zugrăvi chipurile oamenilor* f. 594^f; **9.** Cuvântul nu a fost înregistrat în locuțiunea adjectivală *cu chip*, cu sensul „chipeș, arătos”, care apare în textul nostru: *Era om cu chip și arătos, și creștin bun, și pravoslavnic* f. 313^v; **10.** Locuțiunea adverbială *într-alt chip* (magh. *más kék*), cu sensul „altfel, altcum, în alt mod; de altcum”, apare în PRAVILA DE GOVORA (1640), LET. II. *Hronograful* oferă o altă atestare: *Și nu era bun, ce era om vicleani și sprânțar. Iară într-alt chip, era om frumos, și de-a firea, și foarte săgetătoriu bun* f. 489^f; **11.** În locuțiunea adverbială *în ce chip* (magh. *milyenkék*), cu sensul „cum, în ce fel, în ce mod”, cuvântul este atestat în COD. VOR., CORESI, EV., PSALT., N. TESTAMENT (1648), BIBLIA (1688), PRAV. În *Hronograf* această locuțiune este foarte des utilizată: *În ce chip voiu întinde mâna mea cea de paiu uscatu, să apucu focul cel iute?* f. 154^f; *Dacă nu vom slăvi chipul svințâlor cu urdzâre de scrisoari, ca și când îi vedem avidoma, dară pre svinți că nu-i vedem, nice-i știm în*

ce **chipu** îi vom slăvi? f. 562^f ș.a.; **12.** Cu sensul „fel, mod, modalitate, posibilitate, rost etc.”, cuvântul este folosit în PRAV. Textul nostru oferă noi atestări: *Să batgiocurească și să potopască // f. 350^v ori în ce chip, ca să nu mai fie cinul călugărescu necăiri, nici să să mai audză de călugări; Și-ș spusă toată taina cătră dânsul, cum adecă-i ieste voia, ori în ce chip, să să apuci să fie împărat f. 365^v; Purta tot vășminte nebăgate în văpseale, ce numai precum vrea fi den firea lor, nevăpsâte, or negru, or albu, ori în ce chip, să nu aibă altă văpsală f. 580^f.*

chiparis s.m., variantă de la *chiparós* < ngr. κυπαρίσσι, κυπάρισσος, cf. DA. Cu sensul „frumos arbore rășinos din familia coniferelor, cu frunziș verde închis, care nu se veștejește iarna, plantat cu predilecție în cimitire, lângă morminte”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S.²⁸, BIBLIA 1688 (DA s.v. *chiparos*). Prima atestare menționată în DELR datează din anul 1642. L-am întâlnit și în VARLAAM, L. 228²⁹. În *Hronograf* se află o atestare anterioară celor din DA, cu forma apropiată de cea grecească: *Vădzu în vis unde crescusă în ograda ei un chiparis frumos f. 403^f.*

chirie s.f. < tc. *kirij* sau bg. *кириа*, cf. DA. Conform DELR, prima atestare este din anul 1632. În *Hronograf* cuvântul apare în locuțiunea adjectivală *cu chirie*, cu sensul „închiriat”, care în epocă este înregistrată în PRAV., LET. II (DA s.v.): *Într-o casă cu chirie ședzusa un creștin, că o tocmişă într-un an f. 337^v.* Această locuțiune se întâlnește și în HERODOT, I. 28: *Și așa luă cu chirie casa faurului.*

chișiță s.f. < sb. *кишица* și bg. *китица*, cf. DA. Cu sensul „moțul de păr la încheietura dindărăt deasupra copitei calului sau a bouului; pinten; p. ext. scobitura de deasupra copitei, glezna calului”, cuvântul este atestat în ANON. CAR. (DA s.v.). În DELR prima atestare este din anul 1825 și se specifică faptul că „atestarea din TDRG³ nu este sigură, deoarece trimite la un cuvânt neglosat din ANON. CAR.”. *Hronograful* oferă două atestări ale acestui cuvânt, care se întâlnește rar, cel puțin în epoca veche: *I-au lovit marele Costantinu de patru părți și i-au tăiat, cât au fostu îmblându în sânge cu caii până în chișiță, peste tot locul f. 202^v; Și-i tăiară și-i giunghiară cu sulițale, cât îmbla în sânge până în chișiță f. 304^v.*

chit s.m. < paleosl. *kit* < gr. *κῆτος*), cf. DA. Cuvântul este atestat în PALIA, CORESI, EV., VARLAAM, C., DOSOFTEI, PS., V.S. Prima atestare în DELR este din anul 1570. În *Hronograf* se află noi exemple: *Au dzis apelor să scoață dentru dânsăle toate lucrurile, adecă chișii cei mari, și peștii, și toate zburătoarele // f. 154^v ceriului; În dzâlele acestui împărat s-au arătat un chit în mare, adecă un peaste carele au fost înneacănd corabii multe pre-ngă Țarigrad f. 283^f.*

chiti vb. IV < sb. *kititi* „a găti, a împodobi” sau bg. *китити* „fac buchete, împodobesc”, cf. DA. Cu valoare tranzitivă și sensul „(mai ales în Mold.) a plănui, a-și face socoteala, a socoti, a gândi să faci ceva cât mai bine; p. gener. a judeca, a cugeta, a (se) gândi, a crede, a propune, a fi de părere”, cuvântul este atestat în PRAVILA DE LA GOVORA (1640), DOSOFTEI, V.S., BIBLIA (1688),

²⁸ Cuvântul este semnalat și în Manea 2006: 136.

²⁹ În scrierea mitropolitului Varlaam, cuvântul se află în contextul: „Cum nu să pleacă *chiparisul* gios la pământ, așa și cel cu inimă buiacă nu suferă să să plece supt ascultare”.

CANTEMIR, IST. *Hronograful* prezintă o atestare anterioară scrierii lui Dosoftei: *Au fostu chitindu să-l apuce de cătră câmpu, să-l buldască cu oștile spre apă, ca pentru să dea Costantin împărat cu oștile pre podu și să să rupă podul* f. 175^f.

chitit adj. – Prima atestare în DELR este din anul 1686. Cu sensul „socotit, chibzuit; priceput”, cuvântul nu prezintă atestări din epoca veche în DA. Cuvântul este de câteva ori folosit în *Hronograful*, care oferă atestări mai timpurii pentru ambele dicționare: *Acestu împăratu au fostu și om viteazu, și chititu cu oștile* f. 264^v; *Trimisă pre un sârdariu anume Flavianu, foarte om viteazu și chitit cu oștile* f. 209^f; *Hatman preste oști puseasă pre unul ce-l chema pre anume Iustiniian, om chitit și învățat a purta oști* f. 288^v; *Aleasără dentru dânși doispreace oameni carii știa ei că sânt mai bărbăț și mai chitiț de oaste* f. 449^f; *Doftori, duhovnici și bărbăț chitiți cu svaturi, fiuile, să țai pre lângă tine și să-i aibi întru toată viața dzâlelor tale și cu dânșii să petreci, de ți-i voia să-ți fie bătrâneățale cinstite* f. 597^f, cf. f. 226^v, f. 438^f.

chiuhăilân s.m. – probabil un turcism. Cuvântul nu este înregistrat în dicționare. În contextul din *Hronograful* se deduce că are sensul „rasă de cai arăbești”: *Să împlură de avuție și de cai arăpești chiuhăilani* f. 355^v.

chiuî vb. IV < derivat din *chiu*, cf. DA. În DELR prima atestare este din anul 1645. Cu sensul „a scoate un strigăt tare, ascuțit și prelungit, de bucurie”, cuvântul a fost înregistrat din BIBLIA (1688). În *Hronograful* se află o utilizare anterioară celei din DA: *Daca să îmbăta, el lua surlarii, și trâmbicearii, și alăutarii, și toți orgânarii și să ducea noaptea pre la curve și pre la cârcime și bea și chiuia* f. 157^f.

chivot s.n. < paleosl. *kivot* (< gr. *κυβωτός*), cf. DA. Prima atestare din DELR este din jurul anului 1500. **1.** Cu sensul „templu la evrei”, cuvântul apare în contextul: *Atunce au făcut chivotul, cum s-ari chema beseareca, și casă lui Dumnădzău* f. 44^v; **2.** Cu sensul specializat, cu precizarea (numit și) *chivotul legii sau mărturiei* „lada în care evreii țineau tablele legii și toiagul lui Aron”, cuvântul este atestat în NEAGOE, ÎNV., BIBLIA 1688, într-un text al mitropolitului Dosoftei, ap. TDRG și într-un HRONOGRAF din jurul anului 1650. În *Hronograful* se află noi atestări, în care cuvântul este și glosat: *Și în toț să fie curaț când vor vedea că vor rădica chivotul, adecă un săcrii ce era făcut de aur și era într-îns pravila lui Dumnădzău, acela să chema chivotul* f. 48^f; *Pentru scriptura chipurilor, adecă a icoanelor, tâlcuiște căce atunceș, pre aceaia vreame, au învățat Domnul Dumnădzău să închipuiască în șatra cu chivotul heruvimii* f. 561^f; **3.** Cu sensul specializat „(În biserica creștină) dulăpiorul sau cutia de argint, așezată pe sfânta masa (din altar), în care se păstrează cuminecătura, sfântul mir, moaște sau alte obiecte sfințite, tabernacul”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S. și într-un alt text al mitropolitului, într-un HRONOGRAF (1760) și în anul 1768. *Hronograful* oferă atestări mai timpurii: *Le lua bodzii cei de aur și de argintu și-i făcua chivote, și evanghelii, și cădelniță* f. 229^v; *Acolo i-au ieșit înainte Patriarhul Ignatie cu toți arhieriei și cu tot clirosul besearecii, cu evanghelii, și cu chivote, și cu cădelniță pren mâni* f. 409^f; *Luară [...] și chivoteli ceale scumpe de aur și tot cu pietri scumpe, și repidele ceale făcute ca dardele, ce mergea ipodiiaconii țându-le în mâni când ieșia cu svinteli daruri în cap preotul* f. 459^v.

chizășie s.f., variantă de la *chezășie* < *chezaș* + suf. *-ie*. Cu sensul „garantare, garanție etc.”, cuvântul se află într-o serie de texte vechi, mai ales din secolul al XVIII-lea³⁰. În DELR, prima atestare este din anul 1626. *Hronograful* oferă atestări de la mijlocul secolului al XVII-lea, anterioare celor din DA: *Iată, acesta ieste Hristos, careli mă ia pre chizășie, și pre acesta-ț puiu chezeasu și mărturie, ca, de mă voiu învârteji sănătos, să-ț dau și galbenii deplin, și și dobânda lor* f. 336^f; *Mitropolitul Monemvasiia să pusă tare pentru patriarhul și cădzu la solul de la craiul de Franța și stătu solul tare și-l scoasă den chisoari pre chizășia lui* f. 520^f.

BIBLIOGRAFIE ȘI SIGLE

- M. COSTIN, O. = Miron Costin, *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.
- N. COSTIN, L. = Nicolae Costin, *Opere*, I. *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, studiu introductiv, note, comentarii, indice și glosar de Const. S. Stoide și I. Lăzărescu, prefață de G. Ivănescu, Iași, Editura Junimea, 1976.
- CR. ANON. = *Cronica anonimă despre Brâncoveanu, Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, în *Cronici brâncovenești*, Antologie, postfață, glosar și bibliografie de Dan Horia Mazilu, București, Editura Minerva, 1988.
- DA = *Dicționarul limbii române*. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Tomul I. Partea I: A-B, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913; Tomul I. Partea II: C, București, Tipografia Ziarului „Universul”, 1940; Tomul I. Partea III. Fascicula I: D-de, București, Întreprindere Industrială a Statului, 1949; Tomul II. Partea I: F-I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1934; Tomul II. Partea II. Fascicula I: J-lacustru, București, Tipografia Ziarului „Universul” S.A., 1937; Tomul II. Partea II. Fascicula II: Ladă-lepăda, București, Tipografia Ziarului „Universul” S.A., 1940; Tomul II. Partea II. Fascicula III: Lepăda-lojniță, București, Tipografia Ziarului „Universul” S.A., 1948.
- DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române*, vol. II, *Ca-cizmă*, București, Editura Academiei Române, 2015.
- DENSUSIANU, O. III = Ov. Densusianu, *Opere*, III, ediție îngrijită de Valeriu Rusu, București, Editura Minerva, 1977.
- Dosoftei 1689 = Mitropolitul Dosoftei, *Novă adunare de osebite istorii, începînd de la fapitul lumii...*, traducere de mitropolitul Dosoftei, în 1689, după cronograful lui Matheos Kigalas; păstrată în ms. 3456, Biblioteca Academiei Române (BAR).
- Dragomir 2017 = Mioara Dragomir, *Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517)*. *Studiu lexicologic*, vol. I. *Descrierea lexicului. Raportare la lexicul din traducerea mitropolitului Dosoftei. Raportare la lexicul epocii*; vol. II. *Aplicarea conceptului de bază psihologică / spirituală în lingvistică și filologie. Hronograful este traducerea lui Nicolae Milescu Spătarul*, Iași, Editura Doxologia.
- Dragomir 2020 = Mioara Dragomir, *Rarități lexicale în Hronograf den începutul lumii (ms. 3517) – analiză în vederea lucrului la Dicționarul limbii române și la*

³⁰ Cuvântul este semnalat și în Manea 2006: 127.

- Dicționarul etimologic al limbii române**, redactate sub egida Academiei Române (litera A), în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, t. LIX–LX/2019–2020, p. 7–42.
- Dragomir 2022a = Mioara Dragomir, *Rarități lexicale în Hronograf den începutul lumii (ms. 3517) – analiză în vederea lucrului la Dicționarul limbii române și la Dicționarul eEtimologic al limbii române*, redactate sub egida Academiei Române (litera B), în vol. *In memoriam Stelian Dumistrăcel*, nr. special al revistei „Anuar de lingvistică și istorie literară”, t. LXII, p. 119–144.
- Dragomir 2022b = Mioara Dragomir, *Rarități lexicale în Hronograf den începutul lumii (ms. 3517 cca 1658–1661) – analiză în vederea lucrului la Dicționarul limbii române și la Dicționarul etimologic al limbii române*, redactate sub egida Academiei Române (litera C, partea I, *Cădă–cap*), în vol. *Actele Colocviului internațional „Lexicografia academică românească. Provocările informatizării”*, 2020–2021, coordonatori: Marius-Radu Clim, Elena Isabelle Tamba, editori: Alina-Mihaela Bursuc, Mioara Dragomir, Cristina Florescu, Gabriela Haja, Laura Manea, Mariana Nastasia, Claudius Teodorescu, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2022, p. 51–61.
- GHIOVANIS = Γιοβάνης Χρήστος, *Νέο λεξικό θησαυρός όλης της ελληνικής γλώσσά, Αθήνα, Παγκόσμιος εκδοτικός οργανισμός* (f.a.).
- R. GR. = Radu Greceanu, *Începătura istoriiei vieții luminatului și preacrestinului domnului Țării Rumânești, io Costandin Brâncoveanu Basarab-voievod, dă când Dumnezeu cu domniia l-au încoronat, pentru vremile și întâmplările ce în pământul acesta în zilele mării-sale s-au întâmplat, în Cronici brâncovenești*, antologie, postfață, glosar și bibliografie de Dan Horia Mazilu, București, Editura Minerva, 1988.
- HERODOT, I. = Herodot, *Istoriei*, [traducere de Nicolae Spătarul], ediție îngrijită de L. Onu și Lucia Șapcaliu, prefață, studiu filologic, note, glosar de Liviu Onu, indice de Lucia Șapcaliu, București, Editura Minerva, 1984.
- K = Mattheos Kigalas, *Νέα σύνοψις διαφορών ιστοριών άρχομένη από κτίσεως κόσμου...*, tipărit în anul 1650, la Veneția.
- Manea 2006 = Laura Manea, *Dosoștei, Viața și petreacerea svinților. Studiu lingvistic*, partea I, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Doru Mihăescu, *Cronografele românești*, București, Editura Academiei, Române, 2006.
- MLD II Ex. = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, seria veche, Pars II, *Exodus*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” 1991.
- MLD IV Num. = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, seria veche, Pars IV, *Numeri*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1994.
- MLD V Deuter. = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, seria veche, Pars V, *Deuteronomium*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997.
- NECULCE, L.² = Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită și glosar de Iorgu Iordan, București, Editura Minerva, 1980.
- R. POP. = Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Rumânești*, în *Cronicari munteni*, I. Stolnicul Constantin Cantacuzino. Anonimul Cantacuzinesc. Radu Popescu, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, *Studiu introductiv* de Eugen Stănescu, București, Editura pentru Literatură, 1961.
- SUCIU, D. = Emil Suci, *Influența turcă asupra limbii române*, vol. II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, Editura Academiei Române, 2010.
- ȘIO II₂ = Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturei române*. II. *Vocabularul. 2. Vorbe istorice*, București, Socec, 1900.
- URECHE, L. = Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P.P. Panaitescu, București, Editura Minerva, 1987.

VARLAAM L. = Varlaam, *Leastvița sau scara raiului de Ioan Scărarul*, ediție, notă asupra ediției și glosar de Oana Panaite, *Prefață și revizuirea transcrierii interpretative* de Eugen Munteanu, Iași, Editura Trinitas, 2007.

LEXICAL RARITIES IN *CHRONICLE FROM THE BEGINNING OF THE WORLD (MS. 3517)* – ANALYSIS FOR PROSPECTIVE WORK ON THE *DICTIONARY OF THE ROMANIAN LANGUAGE* AND ON THE *ETYMOLOGICAL DICTIONARY* EDITED UNDER THE AEGIS OF THE ROMANIAN ACADEMY (LETTER C, *capăt – chizășie*)

ABSTRACT

Our list of lexemes that start with *C* which we extracted from the *Chronicle from the Beginning of the World*, manuscript no. 3517, comprises around 300 items in total, more than those with *A* (130 lexemes) and *B* (108 lexemes) that we have previously analysed. Due to the large volume of our research, we decided to divide the list into two parts. Thus, in the first part of this paper, we are analysing 104 lexemes.

Some of these lexemes have been described in our book on the lexis of the *Chronicle* (Dragomir 2017), in the chapters on words of different origins, on derivation or in connection with other issues related to the lexis, but with no reference to the lexicographical situation in DA and DELR, as we make here, resuming the information presented in the book.

These lexemes were selected from the text of *The Chronograph* on the same grounds we specified in the analysis of the words that begin with the letters *A* and *B* and the first part of the letter *C* and can be used in the compiling of the two academic dictionaries, especially since the second edition of *The Romanian Language Dictionary* is in progress. Currently, the letters *A* and *B* are being edited at the Department of Lexicography of the “Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” Institute of Linguistics from Bucharest, and the letter *C* is being edited at the Department of Lexicology and Lexicography of the “Alexandru Philippide” Institute of Romanian Philology from Iași.

Keywords: *old period, old manuscript, rare lexeme, new meaning, lexical variant, lexicographic scheme, XVIIth century attestations, The Dictionary of the Romanian Language (DLR), The Etymological Dictionary of the Romanian Language (DELR).*